

તત્રોનું તારણ

ત્રીજો શ્રેણી

૧૦

જૈન શિક્ષાવલી : શ્રેણી ત્રીજી : પુણ્ય દશમું

તંત્રોનું તારણ

સંપાદક :

સાહિત્યવારિધિ શતાવધાની પંડિત

શ્રી ધીરજલાલ ટોઠરશી શાહ

પ્રકાશક :

જૈન સાહિત્ય-પ્રકાશન-મંદિર

મુંબઈ - ૯.

મૂલ્ય : પચાસ નવા પૈસા

પ્રકાશક :

નરેન્દ્રકુમાર ડી. શાહ

વ્યવસ્થાપક : જૈન સાહિત્ય-પ્રકાશન-મંદિર

લઘાભાઈ ગુણપત ખીદડીંગ

ચીંચખંદર, મુંબઈ-૯.

પ્રથમ આવૃત્તિ

સં. ૨૦૧૭ : સને ૧૯૬૧

સર્વ હક પ્રકાશકને સ્વાધીન

મુદ્રક :

મણિલાલ જગનલાલ શાહ

શ્રી નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ

ધીકાંદારોડ, અમદાવાદ.

પ્રકાશકનું નિવેદન

સં. ૨૦૧૪ ના શ્રાવણ વદિ આઠમને રોજ જૈન શિક્ષાવલીની યોજના સક્રિય બની હતી. તે વખતે તેની ત્રણ શ્રેણીઓ પ્રકટ કરવાની ભાવના હતી, જે આ શ્રેણીનાં પ્રકાશન સાથે પૂર્ણ થાય છે અને અમારાં હૃદયમાં અકથ્ય આનંદની લહરિઓ પ્રકટાવતી જાય છે.

આ પુસ્તકો માટે અમને આજસુધીમાં વણમાઝ્યા અનેક અભિપ્રાયો પ્રાપ્ત થયા છે અને તેમાં આ પુસ્તકોની ઉપયોગિતા તથા રસમય શૈલી વિષે સંતોષ કે આનંદ પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે, એટલે અમારો આ પ્રયાસ સફળતાને પ્રાપ્ત થયો છે, એમ માનીએ તો અયોગ્ય નથી.

આ ત્રણ શ્રેણીમાં કુલ ૧૭૦૦ ઉપરાંત પૃષ્ઠોનું વાંચન અપાયું છે અને તેમાં અનેક ઉપયોગી બાબતોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, એટલે જેને જૈન ધર્મના વાસ્તવિક મર્મથી પરિચિત થવું છે, તેને માટે તે અત્યંત ઉપયોગી છે, એમ કહેવામાં અમે જરાય સંકોચ અનુભવતા નથી.

દર વર્ષે એક એક શ્રેણીનું પ્રકાશન થઈ શક્યું, તેમાં પૂજ્ય આચાર્યો, મુનિવરો, ધર્મરસિક તથા સાહિત્યપ્રિય ગૃહસ્થો, સંબંધીઓ અને મિત્રો એ બધાનો સહકાર કારણભૂત છે, તેથી આ તક એ બધાનો હાર્દિક આભાર માનીએ છીએ અને હવે પછીની અમારી સાહિત્યપ્રકાશનની યોજનાને એ જ રીતે સહકાર આપતા રહેવાની વિનંતિ કરીએ છીએ.

વિશેષ આભારદર્શન આ શ્રેણીનાં છેલ્લાં પુસ્તકમાં આપેલું છે, તે જોઈ જવા વિનંતિ છે.

પ્રકાશક.

વિષયાનુક્રમ

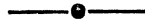

- ૧ પ્રાસ્તાવિક
- ૨ તંત્ર કેને કહેવાય ?
- ૩ તંત્રશાસ્ત્રની મહત્તા
અનેક દૃષ્ટાંતો
- ૪ ભ્રમનિવારણ
શ્રેષ્ઠિપુત્ર કમલની કથા
શ્રી ચૈતન્યદેવે ળંગાળમાં કરેલો હરિનામપ્રચાર
બૌદ્ધ ધર્મમાં મંત્ર-તંત્ર
અન્ય ધર્મોમાં પણ મંત્ર-તંત્રને સ્થાન છે.
- ૫ તંત્રોમાં તત્ત્વજ્ઞાન
- ૬ તંત્રશાસ્ત્ર અને મંત્રવિજ્ઞાન
- ૭ પંચ-મકારની સાધનાનો નિષેધ
- ૮ જૈન તંત્રના દેવદેવીઓ
- ૯ જૈન તંત્રગ્રંથોની યાદી

॥ ॐ ह्रीं अर्हं नमः ॥

તંત્રોનું તારણ

૧—પ્રાસ્તાવિક

દીર્ઘ સ્વાધ્યાય અને લાંબા સમયના અનુભવ પરથી એમ જણાયું છે કે તંત્રનો વિષય અતિ ઉપયોગી છે, પરંતુ વર્તમાન સમયમાં તેના વિષે ઘણી ગેરસમજૂતી ફેલાયેલી છે અને તેથી તેના પ્રત્યે ભારે ઉપેક્ષા સેવાઈ રહી છે. આ સ્થિતિનું કંઈક નિવારણ થાય એ હેતુથી અમે પ્રસ્તુત નિબંધનું આલેખન કર્યું છે.

અહીં એ જણાવવું જરૂરનું છે કે શિક્ષાવલીના પાઠકોને મંત્ર-યંત્ર-તંત્રનો વાસ્તવિક પરિચય આપવાનો અમારો મનોરથ હતો, તેથી પ્રથમ શ્રેણીમાં અમે ‘મંત્રસાધન’ નામનો નિબંધ લખી મંત્રનો પરિચય કરાવ્યો, બીજી શ્રેણીમાં ‘કેટલાકે યંત્રો’ નામનો નિબંધ લખી યંત્રનો પરિચય કરાવ્યો અને તેનાં અનુસંધાનમાં ત્રીજી શ્રેણીમાં ‘તંત્રોનું તારણ’ નામનો આ નિબંધ લખાયો છે; એટલે વિષયને સારી રીતે સમજવા ઈચ્છનારે પૂર્વના બંને નિબંધોનું પુનઃ અવલોકન કરી લેવું જરૂરનું છે.

એ કોઈ પાઠક તરફથી એવો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવતો હોય કે આ નિબંધનું નામ ‘તંત્રોનું તારણ’ એવું શા

માટે રાખ્યું ? તો ખુલાસો એ છે કે તેમાં તંત્રોની સારભૂત હકીકતો તારવીને આપવામાં આવી છે. શેરડી કરતાં સાકર અને દૂધ કરતાં મલાઈ વધારે મીઠી લાગે છે, તેમ તંત્ર કરતાં તંત્રોતું તારણુ કોઈને વધારે મીઠું લાગે, તો એથી અમને આશ્ચર્ય થશે નહિ.

૨—તંત્ર કોને કહેવાય ?

વસ્તુના મુખ્ય કે આગળ પડતા ભાગને તંત્ર કહેવામાં આવે છે. જેનાથી કપડું વણાય તે શાળને પણ તંત્ર કહેવામાં આવે છે. વાત, ચર્ચા કે વિચારણાના મુખ્ય મુદ્દાને પણ તંત્ર કહેવામાં આવે છે અને પ્રક્રિયા કે પદ્ધતિને પણ તંત્ર કહેવામાં આવે છે. વળી સિદ્ધાંત, નિયમ, શાસ્ત્ર તથા કોઈ પણ વૈજ્ઞાનિક કૃતિને પણ તંત્ર કહેવામાં આવે છે. આમ તંત્રના અનેક અર્થો થતા હોવાથી ‘અહીં તંત્રનો કયો અર્થ અભિપ્રેત છે ?’ એવો પ્રશ્ન પાઠકોનાં મનમાં ઉઠવાનો સંભવ છે. તેનો ખુલાસો એ છે કે અહીં તંત્ર શબ્દનો ‘વૈજ્ઞાનિક કૃતિ’ એવો અર્થ અભિપ્રેત છે, કારણ કે તેની રચના ધર્મશાસ્ત્રના મર્મનો વિશેષ પ્રકાશ કરવા અથવા મંત્રશાસ્ત્રની પૂર્તિરૂપે થાય છે. પાઠકો જો આનું પ્રમાણ ઇચ્છતા હોય તો શાક્રતગ્રંથ કામિક તંત્રનો નિમ્ન શ્લોક અમે અહીં રજૂ કરીએ છીએ:—

તનોતિ વિપુલાનર્થાન્, તત્ત્વમન્ત્રસમન્વિતામ્ ।

ત્રાણં ચ કુરુતે યસ્માત્, તન્ત્રમિત્યમિધીયતે ॥

‘જે તત્ત્વ અને મંત્રથી સમન્વિત વપુલ અર્થોને

આપે તથા સંસારમાંથી તારે તે તંત્ર કહેવાય.’

તત્ત્વનો વિપુલ અર્થ આપવો, એટલે ધર્મશાસ્ત્રના મર્મનો વિશેષ પ્રકાશ કરવો અને મંત્રનો વિપુલ અર્થ આપવો, એટલે મંત્રશાસ્ત્રની સમૃદ્ધ પૂર્તિ કરવી. વિશેષમાં અહીં જણાવ્યું છે કે તે સંસારમાંથી તારનાર હોય છે, એટલે આપણે તેને ધર્મશાસ્ત્રોનો જ એક ભાગ સમજવો જોઈએ.

હિંદુ, બૌદ્ધ અને જૈન એ ત્રણે તંત્રોને સામાન્ય રીતે આ વ્યાખ્યા લાગુ પડે છે, એટલે તે એક સર્વ સામાન્ય વ્યાખ્યા છે, એમ કહેવામાં અમને સંકેત થતો નથી.

અહીં કોઈ આ વસ્તુને વધારે સ્પષ્ટ સમજવા માટે ઉદાહરણની અપેક્ષા રાખતું હોય, તો એ આપવા અમે તૈયાર છીએ.

જૈન ધર્મશાસ્ત્રોએ નમસ્કારની પ્રજ્ઞા કરી છે, તેમાં નમસ્કારસૂચક પાંચ પદો આપીને જણાવ્યું છે કે—

एसो पंच-नमुक्कारो, सव्व-पावप्पणासणो ।

मंगलाणं च सव्वेसिं, पढमं हवइ मंगलं ॥

‘પંચપરમેષ્ઠિને કરાયેલો આ નમસ્કાર સર્વ પાપનો નાશ કરનાર છે તથા સર્વ મંગલોમાં ઉત્કૃષ્ટ મંગલ છે.’

આ વિધાનથી આપણને એમ સમજાયું કે પંચપરમેષ્ઠિને અવશ્ય નમસ્કાર કરવો જોઈએ, કારણ કે તેનાથી સર્વ પાપનો નાશ થાય છે તથા ઉત્કૃષ્ટ મંગલની પ્રાપ્તિ

થાય છે. પરંતુ ઉત્તમ નમસ્કાર કયો? મધ્યમ નમસ્કાર કયો? કનિષ્ઠ નમસ્કાર કયો? તેમાંથી કયો નમસ્કાર કરવો ઘટે? કેવી રીતે કરવો ઘટે? કયા સમયે કરવો ઘટે? કેટલી વાર કરવો ઘટે? તે વખતે ચર્ચા કેવી રાખવી જોઈએ? વગેરે સંખ્યાબંધ પ્રશ્નો આપણા મનમાં ઉઠે છે. આ પ્રશ્નોનું યોગ્ય સમાધાન થાય તો આપણે નમસ્કાર યથાર્થ રીતે કરી શકીએ અને શાસ્ત્રકારોએ તેનું જે ફળ બતાવ્યું છે, તે બરાબર પામી શકીએ. આ વસ્તુ આપણને સૂત્ર પર રચાયેલ નિયુક્તિ, ભાષ્ય, ચૂર્ણિ અને ટીકા પરથી જાણવા મળે છે, પણ તેમાં જે ગૂઢ વિચાર કે મંત્રનું તત્ત્વ છે, તેનો રહસ્યસ્ફેટ તેમાંથી પ્રાપ્ત થતો નથી. એ તો તે અંગે રચાયેલ ખાસ તંત્રગ્રંથથી જ પ્રાપ્ત થાય છે કે જેને જૈન સાહિત્યમાં સામાન્ય રીતે કલ્પ કહેવામાં આવે છે. એટલે તંત્ર એ ધર્મશાસ્ત્રના મર્મનો વિશેષ પ્રકાશ કરનારું તથા મંત્રશાસ્ત્રની પૂર્તિ કરનારું એક ઉત્તરશાસ્ત્ર છે, એમ કહેવામાં આપણે સત્યની કોઈ પરિસીમા ઓળંગતા નથી.

અહીં કોઈ એમ કહેતું હોય કે ‘તંત્રશાસ્ત્રમાં તો બીજા અનેક વિષયો આવે છે, જેમકે વનસ્પતિના પ્રયોગો, રસરસાયણના પ્રયોગો, ચમત્કારિક વસ્તુઓનું સંયોજન વગેરે, તેનું કેમ?’ તો એ બધા વિષયો મંત્રસિદ્ધિ અંગે પ્રકટેલા છે અને તેથી મંત્રશાસ્ત્રનો જ એક ભાગ છે, એમ સમજવું જોઈએ. ધર્મની ચર્ચા કરતાં આત્માનો વિષય આવે છે અને આત્માનો વિષય ચર્ચતાં કર્મનો વિષય

આવે છે. આ કર્મ વિષે જે સાહિત્ય રચાયું હોય, તેને આપણે ધાર્મિક સાહિત્ય કહીશું કે ખીજું? તેવું જ આમાં પણ સમજવાનું છે.

શાકતોએ પોતાના તંત્રગ્રંથોને અનુલક્ષીને તેની એક વિશિષ્ટ વ્યાખ્યા વારાહીતંત્રમાં કરી છે, તે પણ અહીં પ્રસંગવશાત્ જણાવી દઈએ :

સૃષ્ટિશ્ચ પ્રલયશ્ચૈવ, દેવતાનાં તથાચનમ્ ।
સાધનં ચૈવ સર્વેષાં, પુરશ્ચરણમેવ ચ ॥
ષટ્કર્મસાધનં ચૈવ, ધ્યાનયોગશ્ચતુર્વિધઃ ।
સપ્તમિર્લક્ષણૈર્યુક્તમાગમં તદ્વિદુર્બુધાઃ ॥

‘(૧) આ સૃષ્ટિ એ શું વસ્તુ છે? (૨) તેનો પ્રલય કેવી રીતે થાય છે? (૩) દેવતાઓનું અર્ચન-પૂજન કઈ રીતિએ કરવું? (૪) તેમનું સાધન-આરાધન કઈ રીતિએ કરવું? (૫) તેનું પુરશ્ચરણ વગેરે કયા પ્રકારે કરવું? (૬) ષટ્કર્મસાધન એટલે શાંતિ, વશીકરણ, સ્થંભન, વિદ્રેષણ, ઉચ્ચાટણ અને મારણ એ છ ક્રિયાઓમાં નિષ્ણાત શી રીતે થવું? * અને (૭) ચાર પ્રકારનો ધ્યાનયોગ કેવી રીતે કરવો?’ આ સાત વિષયોનું જેમાં વર્ણન હોય તેને વિદ્વાનો ‘આગમ’ કહે છે.’

* ઉદ્રવોનું શમન કરવું તે શાંતિકર્મ, ક્રોધને વશ કરવા તે વશીકરણકર્મ, ક્રોધને આગળ વધતાં કે ક્રિયા કરતાં અટકાવી દેવા તે સ્થંભન કર્મ, ક્રોધની મિત્રતા તોડવી તે વિદ્રેષણકર્મ, ક્રોધને સ્થાન-શ્રદ્ધ કરવો તે ઉચ્ચાટનકર્મ અને ક્રોધનો પ્રાણ હરવો તે મારણકર્મ.

અહીં એ સ્પષ્ટતા કરવી જરૂરી છે કે જૈનો આપ્ત-
વચન એટલે શ્રી જિનેશ્વર દેવનાં મુખમાંથી જે વાણી નીકળી
તેના સંગ્રહને આગમ કહે છે અને શાકતો જે વાણી
શિવનાં મુખમાંથી નીકળી તેને આગમ કહે છે. જેમકે—

આગતં શિવવક્ત્રેભ્યો, ગતં ચ ગિરિજાહૃદિ ।

મતં ચ વાસુદેવેન, આગમસ્તેન ઉચ્યતે ॥

‘જે શિવજીનાં મુખમાંથી બહાર આવ્યું હોય, જે
પાર્વતીનાં હૃદયમાં પ્રવેશેલું હોય અને જેને વાસુદેવે માન્ય
રાખેલું હોય, તે આગમ કહેવાય છે.’ તાત્પર્ય કે શંકરે
પાર્વતી સાથેના સંવાદરૂપે જે ગ્રંથોનો ઉપદેશ કર્યો અને
જેને ઘણાએ માન્ય કર્યો, તે આ જગતમાં ‘આગમ’
શબ્દથી ઓળખાયા.

જૈનાગમોના અંગ, ઉપાંગ, પ્રકીર્ણક, છેદસૂત્ર વગેરે
વિભાગો છે, તેમ આ આગમોના પશુયામલ, ડામર, સંહિતા
વગેરે વિભાગો છે. પરંતુ બંનેનો પ્રતિપાદ્ય વિષય જૂદો છે
અને તે આપણે ખાસ લક્ષમાં રાખવાનો છે.

જૈન તંત્રો કે કલ્પગ્રંથો જૈનાગમોમાં તત્ત્વની જે
પ્રરૂપણા કરી છે, તેને માન્ય રાખીને મંત્રાદિ વિધિઓનું
વર્ણન કરનારા છે, જ્યારે શાક્તતંત્રો વૈદિક વિધિ સામેના
બળવાંશ છે અને તે પોતાની રીતે જ તત્ત્વનું અર્થાત્
શક્તિનું વર્ણન કરનારા છે. તે અંગે શાક્તગ્રંથ મહાનિર્વાણ-
તંત્રના નીચેના શબ્દો સાંભળો :

કલિકલ્મષાદીનાનાં દ્વિજાદિનાં સુરેશ્વરિ ।

મેધ્યામેધ્યાવિચારાણાં ન શુદ્ધિઃ શ્રૌતકર્મણા ॥

ન સંહિતાઘઃ સ્મૃતિભિરિષ્ટસિદ્ધિર્નૃણાન્ ભવેત્ ।

સત્યં સત્યં પુનઃ સત્યં, સત્યં સત્યં મયોચ્ચતે ॥

‘કલિના દોષયુક્ત પ્રભાવથી દીન બનેલા અને તેથી પવિત્રતા-અપવિત્રતાનો વિચાર કરવામાં અસમર્થ એવા બ્રાહ્મણ વગેરેની શુદ્ધિ વેદવિહિત કર્મોદ્વારા સંભવતી નથી.

સ્મૃતિ-સંહિતા આદિ દ્વારા પણ કલિયુગના મનુષ્યોને ઇષ્ટસિદ્ધિ થઈ શકશે નહિ, એ હું સત્ય, સત્ય, પૂર્ણસત્ય કહું છું.’

વિના હ્યાગમમાર્ગેણ કલૌ નાસ્તિ ગતિઃ પ્રિયે ।

શ્રુતિસ્મૃતિપુરાણાદૌ મયૈવોક્તં પુરા શિવે ॥

કલાવાગમમુલ્લંઘ્ય યોઽન્યમાર્ગે પ્રવર્તતે ।

ન તસ્ય ગતિરસ્તીતિ સત્યં સત્યં ન સંશયઃ ॥

‘કલિયુગમાં આગમમાર્ગને યર્થાત્ તંત્રશાસ્ત્રોને ગ્રહણ કર્યા વિના છૂટકો જ નથી. ભગવતિ ! મેં વેદ, સ્મૃતિ, પુરાણ આદિમાં આ પ્રમાણે કહેલું છે.’

કલિયુગમાં જે મનુષ્યો આગમોનું ઉલ્લંઘન કરીને અન્ય માર્ગે પ્રવર્તશે, તેમની સદ્ગતિ—ઉન્નતિ થશે નહિ, એ સત્ય છે, સત્ય છે, તેમાં સંશય નથી.’

કલૌ તન્ત્રોદિતા મન્ત્રાઃ સિદ્ધાસ્તૂર્ણફલપ્રદાઃ ।

શસ્તાઃ સર્વેષુ કર્મેષુ જપયજ્ઞક્રિયાદિષુ ॥

નિર્વીર્યયાઃ શ્રૌતજાતાયા વિષહીનોરગા इव ।

સત્યાદૌ સફલો આસન્ કલૌ તે સ્મૃતકા इव ॥

‘કલિયુગમાં તો તંત્રમાં કહેલા મન્ત્રો જ સિદ્ધ છે

અને શીઘ્રફલ આપનારા છે. વળી જપ અને યજ્ઞક્રિયામાં તથા સર્વ કર્મોમાં પણ તે જ પ્રશંસનીય છે.

કલિયુગમાં સર્વ વૈદિક મંત્રો વિષદીન સર્પ જેવા નિર્વીર્ય છે. સત્ય, દ્વાપર અને ત્રેતામાં જે મંત્રો સુંદર ફલ આપતા હતા, તે આજે મડદાં જેવા થઈ ગયા છે.’

पांचालिका यथा भित्तौ सर्वेन्द्रियसमन्विताः ।

मूढा अशक्ताः कार्येषु तथान्यमन्त्रराशयः ॥

अन्यमन्त्रैः कृतं कर्म बन्ध्यास्त्रीसंगमो यथा ।

न तत्र फलसिद्धिः स्यात् श्रम एव हि केवलम् ॥

‘જેમ ભીંત ઉપર ચીતરેલી પુતળીઓ સર્વ ઇન્દ્રિયો હોવા છતાં કાર્ય કરવા માટે મૂઢ અને અશક્ત છે, તેમ તંત્રશાસ્ત્રકથિત મંત્રો સિવાય બીજા મંત્રો કાર્ય કરવા માટે અશક્ત છે.

વંધ્યા સ્ત્રીનો સમાગમ કરવાથી જેમ સંતાનની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તેમ અન્ય મંત્રો વડે કાર્ય કરવાથી કંઈ ફલની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તેમાં તો માત્ર શ્રમ જ થાય છે.’

किं वेदैः किं पुराणैश्च, किं शास्त्रैर्बहुतिः शिवे ।

विज्ञातेऽस्मिन् महातन्त्रै, सर्वसिद्धीश्वरो भवेत् ॥

‘હે કલ્યાણમયી ! વેદોથી શું ? પુરાણોથી શું ? અને અનેક પ્રકારનાં શાસ્ત્રોથી પણ શું ? આ એક મહાતંત્ર જાણવાથી જ મનુષ્ય સર્વ સિદ્ધિઓનો સ્વામી થઈ શકે છે.’

જેન તંત્રોમાં સૃષ્ટિ કે પ્રલયનું વર્ણન આવતું નથી, પરંતુ તેમાં દેવતાઓનાં અર્ચન-પૂજનનો વિધિ

આવે છે, તેમનું સાધન કઈ રીતિએ કરવું એ પણ આવે છે, તેના પુરસ્કરણનો વિધિ પણ આવે છે, તેમ જ પરૂકર્મસાધન અને ધ્યાનયોગનું વર્ણન પણ આવે છે.

ઔદ્ધ તંત્રોમાં પણ લગભગ આવી જ પરિસ્થિતિ છે, એટલે વારાહીતંત્રે આગમ અર્થાત્ તંત્રશાસ્ત્રનાં જે સાત લક્ષણો બતાવ્યાં છે, તેમાંના પહેલાં બે લક્ષણોને બાદ કરીએ તો બાકીનાં પાંચ લક્ષણો સર્વ તંત્રોને સામાન્ય રૂપમાં લાગુ પડે છે.

આ પરથી ‘તંત્ર કોને કહેવાય?’ તેનો પાઠકોને સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી શકશે.

૩—તંત્રશાસ્ત્રની મહત્તા

ભારતનાં શિષ્ટ સાહિત્યમાં સ્થાન પામેલો નિમ્ન શ્લોક તંત્રશાસ્ત્રની મહત્તા પ્રકટ કરનારો છે :

અન્યાન્યશાસ્ત્રેષુ વિનોદમાત્રમ્ ।

ન તેષુ કિચ્ચિદ્ ભુવિ દૃષ્ટમસ્તિ ।

ચિકિત્સિત-જ્યોતિષ-મન્ત્રવાદાઃ

પદે પદે પ્રત્યયમાવહન્તિ ॥

‘બીજાં બધાં શાસ્ત્રોમાં તો એક પ્રકારનો ભુદ્ધિનો વિનોદ માત્ર છે, કારણ કે તેમાંનું કંઈ પણ પ્રત્યક્ષ દેખાતું નથી. પણ વૈદક, જ્યોતિષ અને તંત્ર એ ત્રણ શાસ્ત્રો એવાં છે કે જે આપણને પગલે પગલે સત્ય હોવાનો અનુભવ કરાવે છે.’

આ શબ્દો ક્યારે લખાયા હશે ? તંત્રવાદે પોતાનું પ્રભુત્વ પૂરેપૂરું બતાવ્યું હશે ત્યારે જ ને ? ઇતિહાસ એમ કહે છે કે એક વખત સારાયે ભારતવર્ષમાં તંત્રશાસ્ત્રની મોલખાલા હતી, કારણ કે અનેક પ્રકારનાં અદ્ભુત-અચિંત્ય કાર્યો તેના દ્વારા નિષ્પન્ન થતાં હતાં.

મહામારી જેવો ભયંકર રોગ ફેલાયો હોય, માણસો ટપોટપ મરતા હોય અને વૈદ્ય-હકીમોની કોઈ કારી ફાવતી ન હોય, ત્યારે આ તંત્રવાદીઓ આગળ આવતા અને તંત્ર-પ્રયોગો દ્વારા તેની શીઘ્ર શાંતિ કરી બતાવતા. તે માટે શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી, શ્રી માનદેવસૂરિ વગેરેનાં ચરિત્રો પ્રસિદ્ધ છે.

અનેક પ્રકારના વિષમ રોગો કે જે અન્ય કોઈ ઉપાયે સાધ્ય થતા ન હોય તેને પણ તેઓ તંત્રપ્રયોગો દ્વારા સિદ્ધ કરી બતાવતા. એક વખત પાટલિપુત્રના રાજા મુરું-ડનાં મસ્તકમાં વેદના ઉત્પન્ન થઈ. તે કોઈ વૈદ્ય-હકીમ મટાડી શક્યો નહિ. એ વખતે મંત્ર-તંત્ર-વિશારદ અનેક શાસ્ત્રોના જ્ઞાતા શ્રીપાદલિપ્તસૂરિ નગરમાં ખિરાજતા હતા. તેમની ખ્યાતિ સાંભળી રાજાએ પોતાના પ્રધાન પુરુષોને તેમની આગળ મોકલ્યા. તેમણે કહ્યું : ‘હે ભગવન ! રાજાધિરાજની મસ્તકની વેદના દૂર કરો અને તેમ કરીને કીર્તિ અને ધર્મનો સંચય કરો.’

શ્રીપાદલિપ્તસૂરિએ તેમની આ વિનંતિનો સ્વીકાર કર્યો અને તેઓ રાજકુલમાં ગયા. ત્યાં રાજાને સામે બેસાડી

પોતાની સામે જોઈ રહેવા કહ્યું અને પોતાનાં ઢીંચણ પર તર્જની આંગળી ત્રણ વાર ફેરવી કે રાજનાં મસ્તકની વેદના શાંત પડી ગઈ. આથી મુરુંડરાય અત્યંત પ્રભાવિત થયો અને તેમનાં ચરણે પડી આભાર માનવા લાગ્યો. આ પ્રસંગની નોંધ સાહિત્યમાં સચવાઈ રહી છે :

जह जह पणसिणि, जाणुयंमि पालित्तव भमाडेइ ।

तह तह सुसिरवेयणा, पणस्सइ मुरुंडरायस्स ॥

“ જેમ જેમ પાદલિપ્ત ઢીંચણ પર ટચલી આંગળી ફેરવતા જાય છે, તેમ તેમ મુરુંડરાયની શિરોવેદના દૂર થતી જાય છે.”

રાજ અન્યાયના માર્ગે ચાલતા હોય, તેમની જોડુ-કમીનો પાર ન હોય, અને સાધુ-સતીઓની સતામણી થતી હોય ત્યારે આ તંત્રવાદીઓ પોતાનું પાણી ખતાવતા અને તેમની સાન ઠેકાણે લાવી દેતા.

પાટલીપુત્રમાં દાહક નામે રાજ હતો, જે જૂદાં જૂદાં દર્શનોના વ્યવહારનો લોપ કરીને પ્રમોદ પામતો હતો. તેણે નગરમાં વસતા જૈન સંઘને હુકમ કર્યો કે ‘ તમારે હમેશાં આદ્યજેને નમસ્કાર કરવો, નહિ તો તમારો વધ કરવામાં આવશે.’

આ આજ્ઞાથી જૈન મુનિઓ વિચાર કરવા લાગ્યા કે ‘ દેહનો ત્યાગ થાય, તેથી આપણને કંઈ દુઃખ થતું નથી, પણ શાસનની હીલનાથી આપણું હૃદય અત્યંત દુભાય છે.’ તે વખતે ત્યાં રહેલા આચાર્યે કહ્યું કે ‘ હાલમાં આર્ય અપુટાચાર્યના શિષ્ય ઉપાધ્યાય મહેન્દ્ર મુનિ સિદ્ધપ્રાભૂત

વિદ્યાથી અલંકૃત છે, માટે શ્રીસંઘ ભુજુક્ષેત્રમાં અર્થાત્ ભર-
ચમાં બે ગીતાર્થ મુનિઓને મોકલી તેમને અહીં લઈ આવે.
જે તેઓ અહીં આવશે, તો આ વસ્તુનો પ્રતિકાર થઈ શકશે.

શ્રીસંઘે તે પ્રમાણે કર્યું, એટલે આર્ય ખપુટાચાર્યે
ઉપાધ્યાય મહેન્દ્રમુનિને પાટલીપુત્ર જવાની આજ્ઞા કરી અને
જતી વખતે કણેરની બે સોટીઓ મંત્રી આપી. વધારે સ્પષ્ટ
કહીએ તો તેના ઉપર એક જાતનો તંત્રપ્રયોગ કર્યો.

અનુક્રમે ઉપાધ્યાય મહેન્દ્રમુનિ પાટલિપુત્ર આવ્યા
અને સંઘને મળ્યા. પછી દાહડ રાજાની સમક્ષ જઈને તેને
જણાવ્યું કે ‘તમારી આજ્ઞા અમને પ્રમાણ છે, પરંતુ
જ્યોતિષીઓએ એવું મુહૂર્ત જોવું જોઈએ કે જે લવિષ્યમાં
સુખકારી નીવડે.’

તેમનાં આવાં વચનો સાંભળી રાજા દાહડ મનમાં
અભિમાન લાવીને વિચાર કરવા લાગ્યો કે ‘અહો ! આવા
અપૂર્વકાળમાં પણ મારી સત્તા કેવી ચાલે છે ?’ પછી તેણે
જ્યોતિષીઓ પાસે મુહૂર્ત કઢાવ્યું. એ દિવસે ત્યાં બિરા-
જતા બધા સાધુઓ અને શ્રી સંઘસમેત ઉપાધ્યાય શ્રી
મહેન્દ્રમુનિ રાજસભામાં આવ્યા. તે વખતે સુશોભિત
સિંહાસનો પર યાજ્ઞિકો, દીક્ષિતો, વેદોપાધ્યાયો, હોમ કર-
નારાઓ, સંઘ્યા અને પ્રભાતનું વ્રત કરનારાઓ, સ્માર્ત,
ગોર વગેરે અનેક પ્રકારના બ્રાહ્મણો બેઠેલા જોવામાં આવ્યા.
એટલે ઉ. મહેન્દ્રમુનિએ કહ્યું કે ‘રાજન્ ! આ કાળ
અમને અપૂર્વ લાગે છે. અમે પ્રથમ પૂર્વ લણી બેઠેલાઓને
નમસ્કાર કરીએ કે પશ્ચિમ લણી બેઠેલાઓને ?’ અને

તેમણે પ્રથમ પ્રકારની કણેરની સોટી બ્રાહ્મણો સામે ધરી કે તેઓ નિશ્ચેષ્ટ થઈને જમીન પર પડી ગયા.

આ દૃશ્ય જોતાં જ રાજાનું મુખ ઉતરી ગયું અને તે ઉપાધ્યાયજીનાં ચરણે પડીને કહેવા લાગ્યો કે ‘ હે મહા-વિદ્યાશાળી ! અમારું રક્ષણ કરો અને કૃપા કરીને અમારો આ અપરાધ ક્ષમા કરો, કારણ કે સંત પુરુષો વિનતિ-વત્સલ હોય છે. તમે આ બ્રાહ્મણોને જીવિતદાન આપો. ’

ઉપાધ્યાયજીએ કહ્યું : ‘ પોતાની શક્તિને નહિ બાળનાર હે રાજા ! તને આ મિથ્યા કદાચહ કેવો લાગ્યો ! જો કે આનંદ અને જ્ઞાનસ્વરૂપ શ્રી જિનેશ્વર દેવો મોક્ષપદને પામ્યા છે, તો પણ તેમના અધિષ્ઠાયક દેવો સદા જાગૃત હોય છે. એક પંચમહાવ્રતધારી સાધુ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેલા એવા સામાન્ય બ્રાહ્મણોને કેવી રીતે પ્રણામ કરે ? તેથી કોપાયમાન થયેલા દેવોએ આ શિક્ષા કરેલી છે, તેમાં મેં કંઈપણ કરેલું નથી; કારણ કે મારા જેવાનું ભૂષણ તો ક્ષમા જ છે. ’

ત્યારે રાજાએ પુનઃ વધારે આગ્રહ કરીને કહ્યું કે ‘ હે ભગવન્ ! તમે જ મારા દેવ, ગુરુ, માતા, પિતા શરણ-રૂપ છો. વિશેષ કહેવાથી શું ? હે જીવોના જીવનરૂપ ! અમને જીવાડવાની કૃપા કરો. ’

એટલે ઉપાધ્યાયજીએ કહ્યું : ‘ હે ભૂપાલ ! કુપિત થયેલા દેવોને હું શાંત કરીશ. ’ પછી તેઓ દેવ-દેવીઓને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યા કે ‘ હે વિદ્યાદેવીઓ ! હે યજ્ઞા અને યક્ષિણીઓ ! હું તમને કહું છું કે આ રાજાનાં

અજ્ઞાનથી બ્રાહ્મણોએ જિનશાસનનો જે અપરાધ કર્યો છે, તેને તમે ક્ષમા આપો. ’

ઉપાધ્યાયજીએ જ્યારે આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે દિવ્ય વાણી પ્રકટ થઈ કે ‘આ બ્રાહ્મણો દીક્ષા ગ્રહણ કરે તો જ મુક્ત થઈ શકે, અન્યથા નહિ.’ પછી પાણી છાંટતાં એ બ્રાહ્મણોની વાચા ઉઘડી અને તેમને દીક્ષાની વાત પૂછતાં તેમણે એનો સ્વીકાર કર્યો. આ જગતમાં પોતાનું જીવિત કોણ ઇચ્છતું નથી ?

પછી ઉપાધ્યાયજીએ કણેરની ખીજ સોટી ફેરવતાં કહ્યું કે ‘ઉઠો’ અને બધા બ્રાહ્મણો ઉઠીને બેઠા થયા.

પછી રોમાંચિત થયેલ શ્રીસંઘ સાથે રાજાએ કરેલ મહોત્સવપૂર્વક ઉપાધ્યાયજી ઉપાશ્રયે આવ્યા.

હવે તે બ્રાહ્મણો દીક્ષા લેવાને તત્પર થયા, ત્યારે ઉપાધ્યાયજીએ કહ્યું કે ‘એ બધું આર્ય અપુટાચાર્ય કરશે.’ તે સાંભળી શ્રીસંઘે કહ્યું કે ‘તમે પોતે આવા પ્રભાવશાળી છો, ત્યારે તમારા ગુરુ કેવા હશે ?’ ઉપાધ્યાયજીએ કહ્યું કે ‘તેમની આગળ હું કોણ માત્ર ?’

પછી શ્રીસંઘે અનુમતિ આપતાં ઉપાધ્યાયજી તે બ્રાહ્મણોને લઈને લઙ્ગ્ય તેમના ગુરુ આર્ય અપુટાચાર્ય આગળ આવ્યા અને આર્ય અપુટાચાર્યે તે બધાને દીક્ષા આપી. આ રીતે તંત્રવિશારદ ગુરુશિષ્યની ભુગલ જોડીએ શાસનની મહા પ્રભાવના કરી.

યુદ્ધનો પ્રસંગ બિભો થાય, જિતવાની કોઈ આશા ન હોય, હારનું પરિણામ સર્વનાશમાં આવે તેમ હોય

ત્યારે તંત્રવાદીઓ તેમને ઉગારી લેતા. મહાકવિ તથા તંત્ર-વિશારદ શ્રી સિદ્ધસેન-દિવાકરે પોતાના ભક્ત રાજા માટે વિદ્યાબળથી હજારો અશ્વ ઉત્પન્ન કર્યા હતા અને તેને જિત અપાવી હતી.

ભૂત, પ્રેત, યક્ષ, પિશાચ, રાક્ષસ, વ્યંતર વગેરેની સત્તામણીથી માણસો ત્રાસ પોકારી જાય અને તેમનો કોઈ ઉપાય કામ આવે નહિ, ત્યારે તંત્રવાદીઓ તેમની બહારે ધાતા અને તેમનું રક્ષણ કરતા.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આ રીતે અનેક અસાધારણ પ્રસંગોએ તંત્રવાદની તાકાત ઝળકતી હતી અને તેથી તેનું નામ ભારતવર્ષમાં ગૌરવવંતુ બન્યું હતું.

પરંતુ વચ્ચે કેટલોક કાળ એવો આવી ગયો કે આ તંત્રવાદ સ્વાર્થપટુ વિષયલોભી મનુષ્યોના હાથમાં પડી ગયો અને તેમણે તંત્રવાદનાં નામે ખૂબ ધતીંગ ચલાવ્યું. તેથી તંત્રવાદનાં નામને આંખપ લાગી અને કેટલાકને તેના માટે નફરત પેદા થઈ. પરંતુ તંત્રો માટે વધારે ગેરસમજુતી તો અંગરેજોના સમયમાં ફેલાઈ.

આ દેશમાં અંગ્રેજોનું રાજ્ય સ્થપાયું અને તે લાંબો વખત કેમ ટકે, તે માટે તેમણે અહીં ચાલતાં પ્રાચીન વિદ્યાલયો તથા ટોલો (પાઠશાળાઓ) નો નાશ જિલો કરી તેની જગાએ પોતાનાં હિતની પોષક એવી નવી ઢબની કેળવણી દાખલ કરી. તેણે આપણામાં 'એક પ્રકારનું' પરાધીન શુલામી માનસ પેદા કર્યું, અને તેથી એ વખતે અંગ્રેજો

તથા બીજા યુરોપિયન લેખકોએ જે કંઈ લખ્યું તે આપણે સાચું માની લીધું.

તેમણે કહ્યું : ‘ભારતવાસીઓને ઇતિહાસનો શોખ નથી,’ તો આપણે એ કબૂલ કરી લીધું.

તેમણે કહ્યું : ‘ભારતવાસીઓનું સાહિત્ય કલ્પના-પ્રધાન છે, તેમાં વાસ્તવિકતા બહુ ઓછી છે,’ તો આપણે એ મંજૂર રાખ્યું.

તેમણે કહ્યું : ‘ભારતના ધર્મો વહેમથી ભરેલા છે અને તે મંત્ર-યંત્ર-તંત્ર જેવા હંબગો ચલાવે છે’ તો આપણે તેનો સ્વીકાર કરી લીધો.

‘આપણું બધું ખરાબ, તેમનું બધું સારું’ એ વાત આપણાં મનમાં ઠસાવવાનો તેમનો ઇરાદો હતો, કારણ કે તે વિના આપણે તેમની સંસ્કૃતિ ગ્રહણ કરીએ નહિ, એટલે આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ ચાલુ રહી. અલબત્ત, તેમાં કેટલાક સત્યપ્રિય ભલા લેખકો પણ હતા, પરંતુ તેમને આ દેશની સંસ્કૃતિનું ઊંડું અધ્યયન નહિ હોવાથી તેમણે અનેક જાતના છબરડા વાળ્યા. પરિણામે આપણાંમાંના કેટલાય સુશિક્ષિતો મંત્ર-યંત્ર-તંત્રને હંબગ માનવા લાગ્યા. આ તો કૂવે ભાંગ પડવા જેવું થયું, એટલે કોને કહીએ અને શું કહીએ? આજે પણ આપણા શિક્ષિત વર્ગની મોટા ભાગે આ હાલત છે અને તેથી તેઓ અઠવાડિકો, માસિકો તથા વર્તમાન-પત્રોમાં તેની વિરુદ્ધ કંઈને કંઈ લખ્યા જ કરે છે. પરંતુ સત્યશોધક મહાનુભાવોએ આ વસ્તુથી દોરવાઈ ન જતાં.

તંત્રશાસ્ત્રોનો જાતે અભ્યાસ કરવો જોઈએ અને તેમાં જે વસ્તુ સારભૂત જણાય, તેનો હંસ-નીર-ક્ષીર-ન્યાયે સ્વીકાર કરવો જોઈએ.

અહીં અમને બેધડક કહેવા દો કે આ તંત્રશાસ્ત્રોમાં ઘણું વિજ્ઞાન ભરેલું છે અને તેથી વિદેશી વિદ્યાપ્રેમી ગૃહસ્થો મોં-માગ્યું મૂલ્ય આપીને આ વિષયના ગ્રંથો મેળવી રહ્યા છે અને તેમાંથી નવી નવી વસ્તુઓ શોધીને તેનો ઉપયોગ હુન્નર, ઉદ્યોગ તથા વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિ અંગે કરી રહ્યા છે, ત્યારે આ ગ્રંથોની હસ્તલિખિત પ્રતિઓને આપણે નકામી ગણી વેચી રહ્યા છીએ. જે સમાજે જ્ઞાનમાં સંરક્ષણ માટે લાખો-કોડો રૂપિયા ખર્ચ્યા, તેની આ દશા !

આજે આપણામાં જ્ઞાનપ્રેમ રહ્યો નથી, નવું નવું જાણવાની ઉર્મિ લગભગ ઓસરી ગઈ છે, એટલે આ વસ્તુનું મૂલ્યાંકન કરી શકતા નથી, પણ એ આપણા દેશનું ખર્ચ જવાહિર છે, તે આપણે ભૂલવાનું નથી. આજથી છ વર્ષ પહેલાં મુંબઈના સાગરતટે એક મહાલયમાં અમારે સ્વામી માધવાનંદ નામના એક તંત્રવિશારદ સંન્યાસીને મળવાનો પ્રસંગ ઊભો થયો હતો. તે વખતે તેમની સાથે આપણી તંત્રવિદ્યા સંબંધી વાત નીકળતાં જાણી શકાયું હતું કે તેઓ અઢીલાખ રૂપિયાનાં ખર્ચે ભારતના તમામ તંત્રગ્રંથોનો સંગ્રહ કરી રહ્યા હતા અને તેનું ત્રણ ભાગમાં મુદ્રણ કરી યોગ્ય અધિકારીઓને આપવાની યોજના કરી ચૂક્યા હતા. તેઓ પોતે યોગ તેમજ તંત્રવિદ્યાના સારા જાણકાર હતા

અને મૂર્તિનાં મુખમાંથી શ્લોકો બોલાવવાની તાકાત ધરાવતા હતા. તેમણે અમને કહ્યું કે ‘ જૈન મહાત્માઓએ પણ તંત્ર-વિદ્યામાં બહુ સારી પ્રગતિ કરેલી છે અને અમે કેટલાક જૈન તંત્રો જોવાની ઇચ્છા ધરાવીએ છીએ ’ તેથી અમે તેમને ૪૦ જેટલાં જૈન તંત્રો બતાવ્યાં હતાં અને તેથી તેઓ ઘણા ખુશ થયા હતા.

આ રીતે જ્યારે અન્ય લોકો આપણા તંત્રગ્રંથોની તારીફ કરી રહ્યા છે, ત્યારે આપણે તેની નિંદા કરીએ અથવા તેના પ્રત્યે ઉપેક્ષાભાવથી વર્તીએ, એ ક્યાં સુધી ઉચિત છે ? તેનો સહુ સજ્જનો શાંતિથી વિચાર કરી જુએ.

૪—અમનિવારણ

કેટલાક કહે છે કે મંત્ર-યંત્ર-તંત્રને ધર્મમાં સ્થાન હોવું ન જોઈએ, કારણ કે તે મનુષ્યને આડે રસ્તે દોરનારી વસ્તુ છે. ’

અહીં વિચારવાનું એ છે કે જો મંત્ર-યંત્ર-તંત્ર માનવામાં આવે છે તેવી ખરાબ વસ્તુ હોય તો આપણાં શાસ્ત્રો તેને સ્થાન આપે શા માટે ? અને આપણા આચાર્યો તેની સાધના, આરાધના કે ઉપાસનામાં પ્રવૃત્ત થાય શા માટે ? ’

જો કોઈ એમ માનતું હોય કે મૂળ જૈન શાસ્ત્રોમાં આ વસ્તુ ન હતી, પણ પાછળથી દાખલ થઈ, તો એ માન્યતા ભૂલભરેલી છે. દ્વાદશાંગી એટલે બાર અંગો એ

જૈન ધર્મનાં મૂળ શાસ્ત્રો છે, તેમાંનું બારમું અંગ દષ્ટિવાદ હાલ ઉપલબ્ધ નથી, પણ તે વીર નિર્વાણ પછી ૨૦૦-૨૫૦ વર્ષ સુધી તો રહેલું જ છે. તેનું વર્ણન આજે નંદીસૂત્ર જેવા એક સર્વામાન્ય આગમમાં પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે ‘આ દષ્ટિવાદ નામનું બારમું અંગ ઘણું મોટું હતું, તે પાંચ ભાગોમાં વહેંચાયેલું હતું અને તેનો એક ભાગ ચૌદ પૂર્વો તરીકે ઓળખાતો હતો. આ ચૌદ પૂર્વોમાં દશમું પૂર્વ વિદ્યાપ્રવાદ નામનું હતું અને તેમાં વિદ્યા તથા મંત્રનો અર્થાત્ મંત્ર-યંત્ર-તંત્રનો મોટો સંગ્રહ હતો.’ વળી સિદ્ધપ્રાભુત અને યોનિપ્રાભુત વગેરે ગ્રંથો તંત્ર-વિષયક જ છે. એટલે જૈન શાસ્ત્રોએ મંત્ર-યંત્ર-તંત્રને મૂળથી સ્થાન આપેલું છે, એ નિશ્ચિત છે.

કોઈ એમ માનતું હોય કે જૈનાચાર્યોએ મંત્રતંત્રમાં પડવું એ ઠીક નથી, તો જૈનાચાર્યોનું વર્ણન કરતાં જૈન શાસ્ત્રોએ તેમને વિદ્યા અને મંત્રના બાણકાર કહ્યા છે. વળી જૈન શાસ્ત્રોમાં આઠ પ્રભાવકોનું જે વર્ણન આવે છે, તેમાં વિદ્યાવાન અને મંત્રસિદ્ધ એ બંનેની ગણના કરેલી છે. એટલે આચાર્ય મંત્રતંત્રનો અભ્યાસ કરતા, તેમાં નિષ્ણાત થતા અને સમય આવ્યે શાસનની રક્ષા માટે તથા ધર્મીજનોની સહાય કરવા માટે તેનો ઉપયોગ કરતા, એ નિશ્ચિત છે. જો એમ ન હોય તો જૈન ધર્મમાં આજે આટલા મંત્રો, આટલા યંત્રો અને આટલા તંત્રો હોત શી રીતે ? એની રચના કોઈ સામાન્ય ગૃહસ્થે કરેલી

નથી, પણ ત્યાગી નિઃસ્પૃહી મુનિવરો તથા આચાર્યોએ જ કરેલી છે.

મંત્ર-યંત્ર-તંત્ર એ અદ્ભુત શક્તિશાળી વસ્તુ છે. જો તેનો સદુપયોગ કરવામાં આવે તો તેથી ઘણો લાભ થઈ શકે છે અને તેથી જ ધર્માચાર્યોએ તેને ધર્મમાં સ્થાન આપેલું છે. આ વસ્તુનો કોઈએ દુરુપયોગ કર્યો હોય, તેટલા માત્રથી એ વસ્તુ ખરાબ થઈ જતી નથી.

અહીં કોઈ એમ કહેતું હોય કે ધર્મનો ઉદ્દેશ મનુષ્યને મુક્તિ લાણી લઈ જવાનો છે, તેની સાથે આ વસ્તુ સંગત થતી નથી, તો એ કથન વિશેષ વિચાર કર્યા વિનાનું છે. અમે કહીએ છીએ કે મંત્ર-યંત્ર-તંત્ર એ મોક્ષમાર્ગનાં સાધનભૂત સમ્યગ્ દર્શન, સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર ત્રણેની પુષ્ટિ કરનારા છે. નમસ્કાર એ મંત્ર છે, સિદ્ધચક્ર એ યંત્ર છે અને સ્નાત્રપૂજા એ એક જાતનું તંત્ર છે. શું આ વસ્તુઓ સમ્યગ્ દર્શનની પુષ્ટિ કરનારી નથી? મંત્રના અર્થ-લાવ-રહસ્ય, પર વિચાર કરીએ તો સમ્યગ્ જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય છે, યંત્રની આરાધ્ય વસ્તુ પર ઊંડું મનન કરીએ તો સમ્યગ્ જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય છે અને પૂજાદિ તંત્રોમાં તલ્લીન થઈએ તો પણ સમ્યગ્ જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય છે.

જૈન ધર્મમાં વિવિધ પ્રકારની જે પૂજાઓ રચાયેલી છે, તેમાં શાસ્ત્રીય વિષયોનું ઊંડું જ્ઞાન ભરેલું છે, જેની

ખાતરી પૂજસંગ્રહનું પુસ્તક લઈ તેમાંની કોઈ પણ પૂજ વાંચવાથી થઈ શકશે.

મંત્ર-યંત્ર-તંત્રની સાધના-આરાધનાથી શુભ ભાવની વૃદ્ધિ થાય છે, એટલે તે ચારિત્રની પુષ્ટિ કરનાર પણ છે. આ રીતે મંત્ર-યંત્ર-તંત્ર મોક્ષમાર્ગમાં ઉપકારક હોવાથી તેનો નિષેધ કરવો કે તેનું મૂલ્ય ઓછું આંકવું એ કોઈ રીતે વ્યાજબી નથી.

કેટલાક કહે છે કે ‘ મંત્ર-યંત્ર-તંત્રની મોક્ષ માર્ગ-સાથે ભલે સંગતિ કરવામાં આવી હોય, પણ તેની ફલ-શ્રુતિમાં તો ઐહિક સુખોની જ યાદી હોય છે, એટલે અમે તેને ધર્મમાં સ્થાન આપવાનું પસંદ કરતા નથી. ’ પરંતુ ઊંડો વિચાર કરવાથી જણાશે કે આ માન્યતા પણ ભૂલ ભરેલી છે. ધર્મનું માહાત્મ્ય બતાવવું હોય તો ‘ ધર્માજ્ઞન્મ કુલે શગોરપટુતા સૌમાગ્યમાયુર્વલં ’ વગેરે વર્ણન કરવું પડે છે, તેથી ધર્મ શું ઐહિક સુખોની અભિમુખતા વાળો થયો ? ખરી હકીકત તો એ છે કે ધર્મથી વિમુખ આત્માઓને ધર્મની વાત એકદમ ગમતી નથી. જો તેમને પ્રથમ તેમની રુચિ અનુસાર કંઈ પણ આપવામાં આવે છે, તો તેઓને ધર્મની બાબતમાં ધીમે ધીમે રસ પડતો જાય છે અને છેવટે તે ધર્મપરાયણ બની શકે છે. આ વિષયમાં જૈન શાસ્ત્રકારોએ ઋષ્ટિપુત્ર કમળની કથા કહી છે, તે બરાબર લક્ષમાં રાખવા જેવી છે.

શ્રેષ્ઠપુત્ર કમલની કથા

શ્રીપુર નામે એક નગર હતું. તેમાં શ્રીપતિ નામે એક શેઠ રહેતો હતો. તેને સુદરી નામની ભાર્યા હતી. તેનાથી કમલ નામનો એક પુત્ર થયો હતો. તે અનુક્રમે બધી કલાઓમાં પ્રવીણ થયો, પણ બહોંતેર કળાની શિરતાજ જે ધર્મકલા કહેવાય, તેનાથી વિમુખ રહ્યો. તેના પિતા જ્યારે પણ ધર્મસંબધી કોઈ વાત શરૂ કરતા કે તે બગાસાં ખાવા માંડતો કે આંખો ચોળીને ઊભો થઈ જતો. એક લોકકવિએ કહ્યું છે કે—

જેનું મન જે શું વસ્યું, તેને તે જ સુહાય;
દ્રાક્ષ તણો તજ માંડવો, કાગ લીંબોળી ખાય.

હવે એક વાર નગરની સમીપમાં રહેલાં ઉદ્યાનમાં શ્રીશીલંધર નામના આચાર્ય પધાર્યા. તે જાણીને શ્રીપતિ શેઠ તેમનો ઉપદેશ સાંભળવા ગયો. એ ઉપદેશ પૂરો થયા પછી તેણે બે હાથ જોડીને કહ્યું: ‘પૂજ્ય ગુરુદેવ ! મારો પુત્ર કમલ બધી વાતે હોશિયાર છે, પણ ધર્મથી વિમુખ છે, તેથી તેને ધર્મ પમાડવાની કૃપા કરો.’

ગુરુએ કૃપા કરી તે વાતનો સ્વીકાર કર્યો, એટલે શ્રીપતિ શેઠે ઘરે આવી કમલને કહ્યું કે ‘આજે તો એક મોટા મહાત્મા નગર બહાર પધાર્યા છે. બધા લોકો તેમનાં દર્શનને જાય છે, તો તું પણ ત્યાં જઈ તેમનાં દર્શન કરી આવ.’

પિતાની આજ્ઞા થતાં કમલ એ સાધુ-મહાત્મા પાસે ગયો અને પ્રણામ કરીને સામે બેઠો. એ વખતે ગુરુએ તેને ઉપદેશ આપવા માંડ્યો અને તેમાં ધર્મની આવશ્યકતા, ધર્મનું સ્વરૂપ, ધર્મના પ્રકારો વગેરે કહી સંભળાવ્યા. પછી ઉપદેશ પૂરો થતાં તેમણે પૂછ્યું કે ‘હિ કમલ ! તેં આમાંથી શું જાણ્યું ?’ ત્યારે તેણે કહ્યું : ‘આપ કંઈક બોલતા હતા. તે વખતે આપનો હડિયો ૧૦૮ વાર જિંચો-નીચો થયો, એ મેં જાણ્યું.’ આથી સાધુ-મહાત્માને લાગ્યું કે આ તો પથ્થર પર પાણી રેડાયું. અને તેઓ અન્યત્ર વિહાર કરી ગયા.

થોડા દિવસ બાદ શ્રી ગુણસાગર નામના બીજા આચાર્ય એ જ ઉદ્યાનમાં પધાર્યા. ત્યારે શ્રીપતિ શેઠે તેમને પણ પોતાના પુત્રને ધર્મ પમાડવાની વિનંતિ કરી અને પહેલાં જે હકીકત બની હતી, તે કહી સંભળાવી. ગુરુએ કહ્યું : ‘અમે તેને જરૂર ધર્મ પમાડીશું, પણ તેને એટલી શિખામણ આપજો કે તે અમારા કંઠ સામે જ બોલા ન કરે.’

શ્રીપતિ શેઠે કમલને એ પ્રમાણે શિખામણ આપીને ગુરુ પાસે મોકલ્યો. ત્યાં તે વંદન કરીને ગુરુની સામે બેઠો. ત્યારે ગુરુએ પૂછ્યું : ‘હિ ભદ્ર ! તું તત્ત્વનું કંઈ સ્વરૂપ જાણે છે ખરો ?’

કમલે કહ્યું : ‘હું ત્રણ તત્ત્વો જાણું છું. મનગમતું

ખાવું-પીવું, લહેસ્થી હરવું-ફરવું અને નિરાંતે ઊંઘી જવું.’

એ સાંભળી ગુરુએ કહ્યું કે ‘આ તો ગામડિયાની ભાષા થઈ. પણ જે ત્યાગ કરવાનું, બાણવાનું અને આદરવાનું છે, તે તું કંઈ બાણ છે ?’

કમલે કહ્યું : ‘એની મને કંઈ ખબર નથી.’

ત્યારે ગુરુએ તેને હેય, રોય અને ઉપાદેયનાં સ્વરૂપવાળી ધર્મદેશના આપવા માંડી. એ દેશનાને અંતે તેમણે પૂછ્યું કે ‘હે ભદ્ર ! તું આમાંથી શું સમજ્યો ?’

કમલે કહ્યું : ‘મહારાજ આમાં મને તો કંઈ સમજ પડી નહિ, બાકી એટલું હું સમજી શક્યો કે આપ બ્યારે દેશના દેતા હતા, ત્યારે આપની નજીક જે ઝાડ છે, તેનાં થડમાંથી ૧૦૮ મંકોડા બહાર નીકળ્યા અને તેટલા જ પાછા ગયા.’

ગુરુ સમજ્યા કે આ તો ભસ્મમાં ઘી નાખવા જેવું થયું, અને તેઓ પણ અન્યત્ર વિહાર કરી ગયા.

હવે થોડા સમય બાદ શ્રી જ્ઞાનસાગર નામના એક ત્રીજા આચાર્ય ત્યાં આવ્યા. ત્યારે શ્રીપતિ શેઠે તેમની પાસે જઈને પોતાના પુત્રને ધર્મ પમાડવાની પૂર્વવત્ વિનંતિ કરી અને બનેલી બધી વાત કહી સંભળાવી.

ગુરુએ પૂછ્યું : ‘લૌકિક વ્યવહારમાં તેની બુદ્ધિ કેવી છે ?’ શ્રીપતિ શેઠે કહ્યું : ‘ઘણી સારી. હિસાબ, નામું-ઠામું, લેણદેણ બધું બરાબર કરે છે.’

ગુરુદેવે કહ્યું : ‘તો તમે ફીકર કરશો નહિ. એ જરૂર

ઠેકાણે આવી જશે. તેને અમારી પાસે મોકલજો.’

પિતાની આજ્ઞા થતાં કમલ તેમની પાસે ગયો અને વંદન કરીને સામે બેઠો. તે વખતે ગુરુએ તેનું મન જાણવા માટે કહ્યું કે ‘ હે કમલ ! તારા હાથના મણિખંધ ઉપર મત્સ્યનાં મુખસહિત મોટી ધનની રેખા દેખાય છે. ’

આ શબ્દો સાંભળતાં જ કમલે પૂછ્યું કે ‘ તેનું કળ શું ? ’ ગુરુએ કહ્યું : ‘ મત્સ્યરેખાથી ઘણું ધન પ્રાપ્ત થાય છે. વળી તારા હસ્તની રેખા પરથી જણાય છે કે તારો જન્મ શુકલ પક્ષમાં થયેલો હોવો જોઈએ અને તે વખતે અમુક ગ્રહો અમુક સ્થાનમાં પડેલા હોવા જોઈએ. ’

તે સાંભળીને કમલ આશ્ચર્ય પામ્યો. તેણે ત્યાંથી ઘરે જઈ પોતાની જન્મ-પત્રિકા લાવી ગુરુ આગળ મૂકી. આ જન્મપત્રિકા જોઈ ધર્માચાર્યે કહ્યું કે ‘ તારાં લગ્ન અમુક ઉમરે થયેલા હોવા જોઈએ અને તારી પત્ની અમુક પ્રકારની હોવી જોઈએ. આ પત્રિકા પરથી એમ પણ જણાય છે કે તને થોડાં વર્ષ પહેલાં એક મોટી બિમારી આવી ગઈ હશે. ’

કમલે કહ્યું : ‘ આપે જે કહ્યું, તે અક્ષરશઃ સાચું છે. ’ આ બનાવ પરથી કમલે પોતાનાં મનમાં નિર્ણય કર્યો કે ‘ આ ગુરુ જ્ઞાની દેખાય છે, માટે તેમની પાસે રોજ આવવું. ’

બીજા દિવસે ગુરુએ કામ-દેવના પરિવારનું વર્ણન કર્યું અને સ્ત્રીના ચાર ભેદો વર્ણવ્યા. કમલને એ સાંભળવામાં ઘણો આનંદ આવ્યો. ત્રીજા દિવસે ગુરુએ પન્નિનીનું વર્ણન કર્યું, ચોથા દિવસે ચિત્રિણીનું વર્ણન કર્યું, પાંચમા દિવસે

હસ્તિનીનું વર્ણન કર્યું અને છઠ્ઠા દિવસે શંખિણીનું વર્ણન કર્યું. જેનાં મુખમાંથી સરસ્વતી વહેતી હોય તેનાં વર્ણનમાં શું ખામી હોય ? કમલ તો આ સાંભળી લટુ જ બની ગયો અને ‘ હવે ક્યારે ગુરુ પાસે જાઉં ? ’ એવી ઉત્સુકતા સેવવા લાગ્યો. ગુરુ પણ તેને રોજ નવી નવી વાતો કહેવા લાગ્યા અને તેની ઉત્સુકતા વધારવા લાગ્યા.

હવે એક દિવસ ગુરુએ કહ્યું : ‘ કમલ ! તું ખૂબ ચતુર છે, તો હું એક વરત પૂછું, તેનો ઉત્તર આપ ’ પછી તેમણે નીચેનું વરત પૂછ્યું :

નારી બેઠી ગોખમાં, કરે સઘળાંયે કામ;
રાતી રસભીની રહે, છોડે નહિ નિજ કામ;
આકર ચોકીદાર શા, બહુલા રાખે પાસ;
કામ કરાવે તે કને, વિલસે આપ વિલાસ.
બેઠે પ્રીતિ બહુ થકી, તોડે પણ તિણવાર,
કરવી વશ તેને ઘટે, સુખ વાંછે જે સાર.

કમલે તેના પર ખૂબ વિચાર કર્યો, પણ ઉત્તર જડ્યો નહિ. ત્યારે ગુરુએ કહ્યું : ‘ એનો ઉત્તર જુલ છે. એ મુખરૂપી ગોખમાં બેઠેલી છે અને ત્યાં બેસીને પોતાનાં સઘળાં કામો કરે છે. તે રંગે રાતી છે અને પોતાનું સ્થાન છોડતી નથી. તે દાંતરૂપી આકરોને પોતાની પાસે રાખે છે અને તેમની પાસે બધું કામ કરાવે છે, બ્યારે પોતે તેનો સ્વાદ માણવા રૂપી વિલાસજ કરે છે. આ જુલ સાઈ બોલીને ઘણાનાં સ્નેહને તોડી પણ નાખે છે. તેથી જે માણસ ઉત્તમ

પ્રકારનું સુખ ઈચ્છતાં હોય તેમણે જીભને વશ કરવી ઘટે. ’

આ સાંભળી કમલને ગુરુનાં બુદ્ધિચાતુર્ય માટે ઘણું માન થયું અને તે મનમાં ને મનમાં તેમની ખૂબ પ્રશંસા કરવા લાગ્યો. હવે ગુરુએ તેને બીજું વસ્તુ પૂછ્યું :

ડાળે બેડી સૂડલી, પણ નવ આવે પાંખ;
તો ચે ફરવા નીકળે, જોયું આંખો આંખ;
દેહવરણ કાળો નહીં, તો પણ કાળી ચાંચ;
ચાંચે ઇંડાં મેલતી, પણ મહીં બે પાંચ.
તે ઇંડાં ચાંપે ઘણું, તોય ન ફૂટે એક;
વદ તું વત્સ વિચારીને, ધરી હૈયે વિવેક.

આ વસ્તુ કમલને સારી રીતે મુંઝવ્યો. તે વિચાર કરવા લાગ્યો કે આવી સૂડલી તે કઈ હશે ? જે ડાળે બેસે, તેને પાંખ ન હોય અને ચરવા નીકળે. વળી તેનો દેહનો રંગ કાળો ન હોય, પણ માત્ર ચાંચનો રંગજ કાળો હોય. વળી કોઈ પક્ષી ચાંચે ઇંડાં મૂકતું હોય, એમ તો સાંભળ્યું જ નથી અને આ પક્ષી ચાંચે ઇંડાં મૂકે છે. વળી તે વર્ષે, છ મહિને કે બે-ત્રણ મહિને ઇંડાં મૂકતું નથી, પણ પળમાં બે પાંચ ઇંડાં મૂકે છે. અને તે ઇંડાં પણ એવાં છે કે જે ચંપાવા છતાં ફૂટતાં નથી ! ખરેખર ! ગુરુએ તો આ વસ્તુ પૂછવામાં કમાલ કરી છે. ’

જ્યારે ઘણો વિચાર કરવા છતાં કમલને તેનો જવાબ જડ્યો નહિ, ત્યારે ગુરુએ કહ્યું : ‘ વત્સ ! એનો ઉત્તર કલમ છે. તે હાથરૂપી ડાળ પર બેસે છે, તેને પાંખ હોતી નથી અને છતાં તે ફરવા નીકળે છે, એટલે કે લેખનનું કાર્ય

કરવા માટે બહાર પડે છે. તેનો રંગ લાલ, પીળો, સોનેરી વગેરે હોય છે, પણ તદ્દન કાળો હોતો નથી. પરંતુ તેની ચાંચ કાળી હોય છે, અને તે ચાંચ વડે પળવારમાં અક્ષરો રૂપી બેપાંચ ઇંડાં મૂકે છે. આ ઇંડાં એવાં છે કે જે ચંપાવા છતાં ફૂટતાં નથી, એટલે કે સૂકાઈ ગયા પછી તેના પર હાથ ફેરવીએ તો ભૂંસાતા નથી.

હે કમલ ! આવી કલમ વડે ચાર પ્રકારનાં શાસ્ત્રો લખાય છે: ધર્મશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર અને મોક્ષ શાસ્ત્ર.’

કમલે પૂછ્યું: ‘આ શાસ્ત્રોમાં શું આવે છે?’
 ગુરુએ કહ્યું: ‘મનુષ્યે આ જીવનમાં કેવો આચાર-વિચાર રાખવો અને તેનું શું પરિણામ આવે છે? વગેરે વિચાર ધર્મશાસ્ત્રમાં કરેલો હોય છે; મનુષ્યે વેપારધંધો કેવી રીતે કરવો? અને અર્થ એટલે ધનનું ઉપાર્જન કેવી રીતે કરવું? તેનો વિચાર અર્થશાસ્ત્રમાં આવે છે. મનુષ્યે કેવી રીતે કામસુખ ભોગવવું તેનો વિચાર કામશાસ્ત્રમાં આવે છે, અને મનુષ્યે પરમાનંદની પ્રાપ્તિ કેમ કરવી? તેનો વિચાર મોક્ષશાસ્ત્રમાં આવે છે. આ વિષયમાં તારે વિશેષ નાણુવાની ઇચ્છા હોય તો કાલે કહીશું.’

કમલ બીજા દિવસે સમયસર હાજર થયો અને વદન કરીને સામે બેઠો, એટલે ગુરુએ કહ્યું: ‘હે કમલ ! તું વ્યવહારમાં ઘણો કુશળ છે અને લાખોનાં લેખાં કરી શકે છે, તો તને એક નાનકડો સવાલ પૂછું છું કે ‘એકમાંથી એક જાય તો બાકી શું રહે?’

કમલે તરત જવાબ આપ્યો કે ‘ બાકી કંઈ ન રહે. ’
ગુરુએ કહ્યું : ‘ બરાબર વિચાર કરીને જવાબ આપ. ’ આથી
કમલે થોડો વિચાર કરીને કહ્યું કે ‘ શૂન્ય બાકી રહે. ’

ગુરુએ કહ્યું : ‘ એકડાની કિંમત શી અને મીંડાની
કિંમત શી ? ’

કમલે કહ્યું : ‘ એકડાની કિંમત એક અને મીંડાની
કિંમત કંઈ નહિ. ’

ગુરુએ કહ્યું : ‘ જો એમજ હોયતો ૧૦૦૦ ની
સંખ્યામાંથી એક મીંડું ભૂંસી નાખ. ’

કમલે કહ્યું, ‘ તો ૧૦૦૦ના ૧૦૦ બની જાય, એટલે
કિંમત દશમા ભાગની થઈ જાય. ’

ગુરુએ કહ્યું : ‘ એનો અર્થ એ ખરો ને કે મીંડાની
પણ કંઈક કિંમત છે ? ’

કમલે કહ્યું : ‘ હા, ગુરુદેવ. મીંડાની પણ કિંમત
તો છે જ. પણ તે એકડો હોય તો. ’

ગુરુએ કહ્યું : ‘ સાબાશ ! હવે તું બરાબર બોલ્યો.
જો એકડો હોય તો મીંડાની કિંમત, નહિ તો મીંડાની
કિંમત નહિ. આ જ વસ્તુ આપણાં જીવન પરત્વે સમજવાની
છે. આપણું જીવન છે, તે મીંડાં સમાન છે અને ધર્મ
છે, તે એકડા સમાન છે. જો મીંડાંમાં એકડો ભળે, એટલે
જીવનમાં ધર્મ ભળે તો તેની કિંમત છે, નહિ તો એની
કિંમત કંઈ નથી. ખાવું-પીવું, હરવું-ફરવું, સૂવું-ઁસવું,
વિષયભોગ કરવો એ તો પશુઓ પણ કરે છે, પરંતુ તેમનાં

જીવનમાં ધર્મ નથી, એટલે તેની કંઈ કિંમત નથી. મનુષ્ય ધારે તો પોતાનાં જીવનમાં ધર્મનું આચરણ કરી શકે છે અને તેની કિંમત ખૂબ વધારી શકે છે, તેથી બુદ્ધિમાન મનુષ્યે પોતાનાં જીવનને ધર્મરૂપી એકઠાથી અવશ્ય મૂલ્યવાન બનાવવું જોઈએ. ’

ગુરુ મહારાજના આ શબ્દોએ કમલનું હૃદય લેદી નાખ્યું અને તે કહેવા લાગ્યો : ‘ ગુરુદેવ ! અત્યાર સુધી મારું જીવન શૂન્ય રહ્યું છે. હવે તેમાં ધર્મ રૂપી એકઠે પૂરી તેને મૂલ્યવાન બનાવવામાં મદદ કરો. ’

પછી ગુરુએ તેને ધર્મની વિશેષ સમજ આપી અને કમલે કેટલાક વ્રતનિયમો ગ્રહણ કર્યા. આખરે તે ધર્મ-પરાયણ બન્યો અને પોતાનું જીવન સાર્થક કરી ગયો. ’

એટલે મનુષ્યોને ધર્મ પમાડવા માટે આચાર્યોને તેમની મનોદશા-મનોવૃત્તિ ઉપર પણ ખૂબ ધ્યાન આપવું પડે છે.

શ્રી ચૈતન્યદેવે બંગાળમાં કરેલો હરિનામપ્રચાર

બંગાળમાં ગૌરાંગદેવ યાને ચૈતન્ય મહાપ્રભુનું નામ આજે ઘરઘરમાં જાણીતું છે. તેમનાં જીવનનો એક પ્રસંગ પણ આ વસ્તુની પુષ્ટિ કરે છે.

‘ શ્રી ચૈતન્યદેવે પોતાના ભક્ત શિષ્ય હરિદાસને સર્વત્ર હરિનામનો પ્રચાર કરવાની આજ્ઞા કરી હતી. ભક્ત હરિદાસ એ નામનો પ્રચાર કરવા બંગાળના ઘણા પ્રદેશમાં ફર્યા, પરંતુ તેમનો પ્રયત્ન સફળ થયો નહિ, તેથી તેઓ પાછા

કર્યા. તેમણે ચૈતન્યદેવને કહ્યું : ‘ પ્રભો ! અત્યારના મનુષ્યો તો વિષયલોગમાં આસક્ત થઈ ગયા છે. તેઓ લોગવિલાસનો ત્યાગ કરીને શ્રીહરિનું નામસ્મરણ કરવા ઈચ્છતા નથી. ’

પછી ચૈતન્યદેવે પોતે જ શ્રીહરિનાં નામનો પ્રચાર કરવાનું શરૂ કર્યું. તેમણે સર્વ સાધારણ મનુષ્યોને કહ્યું કે ‘ તમારે વિષયલોગ લોગવવા હોય તો લોગવો, પરંતુ શ્રી હરિનું નામ સ્મરણ કરો. ’ એ સાંભળતાં જ લોકોનાં ટોળે ટોળાં તેમની સન્મુખ આવી શ્રીહરિ નામનો મંત્ર ગ્રહણ કરવા લાગ્યાં.

તે સમયે લક્ષ્મી હરિદાસે શ્રી ચૈતન્યદેવને કહ્યું કે ‘ લગવન્ ! અમારે માટે તો તમે કઠોર નિયમો કર્યા છે. અમને મધ, માંસ, મત્સ્ય, પરસ્ત્રી વગેરેનું સેવન નહિ કરવા અને બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવાનો ઉપદેશ કર્યો છે અને તે પ્રમાણે અમે કઠોર સાધન કરી રહ્યા છીએ, પણ સાધારણ જનસમાજ માટે તો તમે અસત્ કર્મનો ત્યાગ અને સત્કર્મનાં આચરણ જેવો કોઈ કઠોર નિયમ રાખ્યો નથી, તેનું કારણ શું ? ’

શ્રી ચૈતન્યદેવે હાસ્ય કરીને કહ્યું : ‘ વત્સ ! તમને વિષયલોગ પ્રત્યે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો છે અને તમે તો ઈશ્વરના પ્રેમી લક્ષ્મી છો. તમને ઈશ્વર સાક્ષાત્કારની જ ઈચ્છા છે. તમને સંસારના વિષયલોગની લેશ માત્ર ઈચ્છા નથી. તેથી જ તમારે માટે સાત્ત્વિક દક્ષિણ માર્ગની યોજના

કરી છે. પરંતુ સંધારણ લોકો વ્યાપાર, રોજગાર, સ્ત્રી, પુત્ર, ધન આદિ વિષયોમાં રચ્યાપચ્યા રહે છે. તેમનાં અંતઃકરણમાં અનેક વિષયોની લાલસા છે. એવા મનુષ્યો ઇશ્વરને જાણવા છતાં ઇશ્વરપ્રાપ્તિ ઇચ્છતા નથી. તેઓ ભગવાન કરતાં વિષયલોગને વિશેષ પ્રિય સમજે છે. તેમની વાસનાનો આપણે ખ્યાલ ન રાખીએ તો તેઓ શ્રી હરિનું નામસ્મરણ કેમ કરે? તેથી જ તેમને વિષયલોગ લોગવવા દધને શ્રી હરિનું નામસ્મરણ કરવાની વ્યવસ્થા કરી છે. શ્રી હરિનાં નામનો મહિમા અને પ્રતાપ એવો છે કે તેઓ પ્રતિદિન થોડો થોડો સમય પણ તેનું સ્મરણ કરશે, તો તેમનું અંતઃકરણ પવિત્ર થતું જશે અને જેમ જેમ તેઓ શ્રી હરિના ગુણાનુવાદ, કથાવાર્તા, સત્સંગ અને નામાનુષ્ઠાન કરશે, તેમજ સત્સંગના પ્રતાપે વિષયલોગથી થતાં અનેક વ્યાધિઓ અને ઉપાધિઓનું જ્ઞાન પામશે, તેમ તેમ તેઓ પોતાની મેળે જ ધીમે ધીમે વિષયલોગનો ત્યાગ કરી સાર્વિક સાધનના માર્ગે ચાલતા થઈ જશે.’

બૌદ્ધ ધર્મમાં મંત્ર-તંત્ર

કેટલાક કહે છે કે ‘ગૌતમબુદ્ધે ધર્મનો પ્રચાર મોટા પાયે કર્યો, પણ તેમણે લોકોને મંત્ર-તંત્રનો ઉપદેશ આપ્યો હોય, એવું જાણવામાં આવ્યું નથી.’ પરંતુ બુદ્ધ નૈયાયિક શાંતિ-રક્ષિત અને તેનો શિષ્ય કમલશીલ તો સ્પષ્ટ કહે છે કે જે મનુષ્યોને નિર્વાણની ઉત્કંઠા ન હતી અને સાંસારિક સુખ

ઈચ્છતા હતા, તેમને માટે ગૌતમબુદ્ધે મંત્ર, મંડલ, મુદ્રા અને તંત્રનો ઉપદેશ કર્યો હતો.

તે વખતે આ વસ્તુ કદાચ ખાનગી અને નાના પાયે હશે, પણ પછીના યુગમાં તેણે વેગ પકડ્યો અને તેમાંથી મહાયાન શાખાનો તથા વજ્રયાન સંપ્રદાયનો જન્મ થયો.

બૌદ્ધ ધર્મની મુખ્ય શાખાઓ બે છે : મહાયાન અને હીનયાન. તેમાં તિબેટ, ચીન, જાપાન વગેરે ઉત્તર ભાગના બૌદ્ધો મહાયાનમાં ગણાય છે અને સિલોન, બ્રહ્મદેશ વગેરે દક્ષિણ ભાગના બૌદ્ધો હીનયાનમાં ગણાય છે. મહાયાનનો અર્થ છે—મહાન આદર્શનો સ્વીકાર કરનારા એટલે કે સમસ્ત વિશ્વનાં હિત માટે પ્રયત્ન કરનારા અને હીનયાનનો અર્થ છે—હીન આદર્શનો સ્વીકાર કરનારા એટલે કે માત્ર પોતાનાં નિર્વાણ કે અર્હત્પદને માટે પ્રયત્ન કરનારા. મહાયાનોએ પોતાને શ્રેષ્ઠ માનીને બાકીનાઓને આ નામ આપ્યું હશે અને તે કાળાંતરે રૂઢ થયું હશે એમ લાગે છે, કારણ કે હીનયાનો પોતે તો આવું નામ ધારણ કરે જ નહિ.

વિદ્વાનોનું એમ માનવું છે કે બૌદ્ધ ધર્મ શરૂઆતમાં ઉપર જણાવી તેવી હીનયાન વૃત્તિવાળો જ હતો, પણ બુદ્ધનાં પરિનિર્વાણ પછી એક કે બે સૈકા બાદ તેમનાં અનુયાયીઓમાં મોટો મતભેદ ઉત્પન્ન થયો. તેમાં સ્થવિરો એટલે વૃદ્ધ સાધુઓ એવા વિચારના હતા કે બુદ્ધ ભગવાને સંધને માટે જે નિયમ—ઉપનિયમો ઘડ્યા છે, તેને જ અરાબર વળગી રહેવું, જ્યારે યુવાન શ્રમણો એ નિયમોમાં

ફેરફાર કરવાની જોરદાર માગણી કરી રહ્યા હતા. તે માટે તેમની મુખ્ય દલીલ એ હતી કે અતિ કડક પણ નહિ અને અતિ શિથિલ પણ નહિ, એવા મધ્યમ માર્ગથી નિર્વાણ મળે છે, માટે આહારવિહાર વગેરેને લગતા જે કડક નિયમો હાલ અમલમાં છે, તેને ઢીલા કરવા. એ વખતે સંખ્યામાં આ વર્ગ નાનો હતો, એટલે તે પોતાના સિદ્ધાંતોનો ગુપ્ત રીતે પ્રચાર કરતો હતો, પણ ધીમે ધીમે તેની સંખ્યા મોટી થતી ગઈ, એટલે તે સિદ્ધાંતોનો તેઓ ખુલ્લો પ્રચાર કરવા લાગ્યા અને એ રીતે મહાયાન શાખાનો જન્મ થયો તથા કાળાંતરે તેમાંથી વજ્રયાન સંપ્રદાય ઊભો થવા પામ્યો.

આ વજ્રયાન સંપ્રદાયે નિર્વાણનો અર્થ માત્ર શૂન્ય કે શૂન્ય અને વિજ્ઞાન ન કરતાં શૂન્ય, વિજ્ઞાન અને મહા સુખ પણ કર્યો અને પાંચ ધ્યાની બુદ્ધ અને તેમના પરિવારની રજૂઆત કરી. આ પાંચ ધ્યાની બુદ્ધ બૌદ્ધ શાસ્ત્રપ્રણીત પાંચ સ્કંધો પર પ્રભુત્વ ધરાવે છે, એમ પણ તેમણે જાહેર કર્યું. તેમાં રૂપસ્કંધ પર વિરોચનનું પ્રભુત્વ માન્યું, વેદનાસ્કંધ પર રત્નસંલવનું પ્રભુત્વ માન્યું, સંજ્ઞાસ્કંધ પર અમિતાલનું પ્રભુત્વ માન્યું, સંસ્કારસ્કંધ પર અમોઘસિદ્ધિનું પ્રભુત્વ માન્યું અને વિજ્ઞાનસ્કંધ પર અક્ષો-ભ્યનું પ્રભુત્વ માન્યું. વળી આ પાંચે ધ્યાની પર એક છઠ્ઠા વજ્રધર નામના બુદ્ધ માન્યા કે જેમાં એ પાંચેની શક્તિનો સમન્વય કલ્પવામાં આવ્યો હતો. ઉપરાંત તેમણે અનેક દેવ-દેવીઓની ઉપાસના પણ દાખલ કરી અને તેમાંના કેટલાક દેવોને પોતાની શક્તિને આલિંગન દેતા હોય એવાં નગ્ન-બિભત્સરૂપે પણ ખડા કર્યા.

એમ કહેવાય છે કે જૌદ્ધ ધર્મમાં સુપ્રસિદ્ધ વસુ-
બંધુના ભાઈ અસંગે ઈ. સ. ની ચોથી સદીમાં તંત્રવાદ
દાખલ કર્યો અને તે ધર્મકીર્તિના સમય સુધી શુભ રીતે
શુરુ દ્વારા શિષ્યોને મળતો રહ્યો. ત્યાર પછી સરહ, નાગા-
ભુન, લુધિા, પદ્મવજ્ર, અંગવજ્ર અને ઇંદ્રભૂત એ વજ્ર
યાનના આચાર્યોએ તેનો ખુલ્લો પ્રચાર કર્યો અને તેઓ
ખૂબ લોકપ્રિય બન્યા.

અન્ય ધર્મોમાં પણ મંત્ર-તંત્રને સ્થાન છે.

યહૂદી, ખ્રિસ્તી, ઈસ્લામ વગેરે ભારત બહાર ઉત્પન્ન
થયેલા ધર્મમાં પણ આ વસ્તુઓ જોવા મળે છે.

૫—તત્રોમાં તત્ત્વજ્ઞાન

તત્રોમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય કેવી રીતે છણાયેલો છે,
તેનો અમે પાઠકોને થોડો પરિચય કરાવવા ઇચ્છીએ છીએ.
કુલાણુવ તંત્રમાં કહ્યું છે કે :—

ન માનુષ્યં વિનાઽન્યત્ર, તત્ત્વજ્ઞાનં તુ લભ્યતે ।

‘મનુષ્યનાં જન્મ સિવાય અન્ય કોઈ જન્મમાં તત્ત્વ-
જ્ઞાન પમાતું નથી.’

સોપાનમૂતં મોક્ષસ્ય, માનુષ્યં પ્રાપ્ય દુર્લભમ્ ।

યસ્તારયતિ નાત્માનં, તસ્માત્ પાપતરોઽત્ર કઃ ॥

‘મોક્ષના સોપાન સમો દુર્લભ માનવજન્મ પામવા
છતાં જે આત્માને તારતો નથી, તેનાથી વધારે પાપી બીજો
કોણ ? અર્થાત્ કોઈ નહિ.’

વિના દેહેન કલ્યાણિ, પુરુષાર્થો ન વિદ્યતે ।

તસ્માદ્દેહધનં રક્ષ્યં, પુણ્યકર્માણિ સાધયેત્ ॥

‘ દેહ વિના કોઈ પણ પુરુષાર્થ શક્ય નથી, તેથી દેહરૂપી ધનનું રક્ષણ કરવું અને તેનાથી પુણ્યકર્મોની સાધના કરવી.’

સત્યપ્રકાશ અંગે તેઓ કહે છે :

येषां भाग्यवशाद्देवि, परं सत्यं प्रकाशते ।

ते धन्यास्ते महात्मानः, कृतार्थास्ते नरोत्तमाः ॥

‘ હે દેવી ! ભાગ્યયોગે જેનામાં પરમ સત્યનો પ્રકાશ થાય છે, તે પુરુષો ધન્ય છે, મહાત્મા છે, કૃતાર્થ છે, નરોત્તમ છે.’

સત્યનું જ્ઞાન કેનામાં પ્રકાશિત થાય ? તે અંગે તેઓ કહે છે :

शुद्धचित्तस्य शान्तस्य, धर्मिणो गुरुसेविनः ।

सत्यभक्तस्य गुह्यस्य, सत्यज्ञानं प्रकाशते ॥

शुद्धिविनयहर्षाद्यैः सदाचारदृढव्रतैः ।

सत्यज्ञानरतैर्धर्मैस्तत्त्वज्ञानमवाप्यते ॥

‘ જેનું ચિત્ત શુદ્ધ હોય, જે શાંત હોય, ધાર્મિક હોય, ગુરુની સેવા કરનારો હોય, સત્યનો ભક્ત હોય અને ગુહ્ય માર્ગનું અનુસરણ કરનારો હોય, તેનામાં સત્યજ્ઞાનનો પ્રકાશ થાય છે. એ સત્યજ્ઞાન કે તત્ત્વજ્ઞાન પામવા માટે લાવશુદ્ધિ જોઈએ, વિનય જોઈએ, હર્ષાદિ જોઈએ (અહીં આદિ શબ્દથી ઉત્સાહ વગેરે ગુણો સમજવા), સદાચાર જોઈએ, વ્રતનિયમનાં પાલનની દૃઢતા જોઈએ અને સત્યજ્ઞાન પ્રત્યે પ્રેમ જોઈએ.’

૬—તત્રશાસ્ત્ર અને મંત્રવિજ્ઞાન

તત્રશાસ્ત્રોએ મંત્ર અંગે ઘણો વિચાર કર્યો છે અને તે અંગેનાં બધાં પગથિયાં વિગતવાર દર્શાવ્યાં છે. જો આ પગથિયાંનો આપણે બરાબર અભ્યાસ કરીએ તો તેમનાં મંત્રવિષયક જ્ઞાન માટે આપણું મસ્તક ડોલ્યા સિવાય રહે નહિ.

તત્રશાસ્ત્રોએ મંત્રની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરી છે :
અજ્ઞાનાદ્ વિશ્વવિજ્ઞાનં, ત્રાણં સંસારબન્ધનાત્ ।

યતઃ કરોતિ સંસિદ્ધયૈ મન્ત્ર ઇત્યુચ્યતે તતઃ ॥

‘જે અજ્ઞાનમાંથી વિશ્વનાં વિજ્ઞાનની સંસિદ્ધિ પ્રત્યે લાઇ જાય, જે સંસારનાં બંધનોમાંથી રક્ષણની પ્રાપ્તિ કરાવે તે મંત્ર કહેવાય.’

કોણે કયો મંત્ર ગ્રહણ કરવો જોઈએ, તે અંગે પણ તેમણે ઊંડી વિચારણા કરી છે અને તેના સાધ્ય, સિદ્ધ, મુસિદ્ધ, શત્રુરૂપ અને મૃત્યુદાયી એવા પાંચ લાગો પાડી તે શોધી કાઢવાની રીતો બતાવી છે. પછી મંત્રજપ પુસ્તકો વાંચીને પોતાની બુદ્ધિએ ન કરવો, પણ યોગ્યગુરુ આગળ મંત્રદીક્ષા ગ્રહણ કરીને કરવો, એ પર ખાસ ભાર મૂક્યો છે. તે અંગે રુદ્રયામલના ત્રીજા પટલમાં કહ્યું છે કે—

અદીક્ષિતા યે કુર્વન્તિ જપપૂજાદિકાક્રિયાઃ ।

ન ભવન્તિ પ્રિયે તે િ શિલાયામુપ્તવીજવત્ ॥

‘હે પ્રિયા ! જેઓ મંત્રદીક્ષિત થયા વિના જપ-પૂજા વગેરે ક્રિયાઓ કરે છે, તેમને શિલામાં વાવેલાં બીજની જેમ કંઈ ફળની પ્રાપ્તિ થતી નથી.’

‘મંત્રદીક્ષા કેને આપાય ?’ તે અંગે તંત્રસારમાં કહ્યું છે કે—

શાન્તો વિનીતઃ શુદ્ધાત્મા, શ્રદ્ધાવાન્ ધારણક્ષમઃ ।

સમર્થશ્ચ કુલીનશ્ચ, પ્રાજ્ઞઃ સચ્ચરિતો યતઃ ॥

‘જે શાંત હોય, વિનીત એટલે વિનય ગુણવાળો હોય, શુદ્ધાત્મા એટલે પવિત્ર અંતઃકરણવાળો હોય, શ્રદ્ધાવાન્ હોય, ધારણા શક્તિવાળો હોય, સમર્થ હોય, કુલીન હોય, બુદ્ધિમાન હોય અને સમ્યારિત્રવાળો હોય તેને મંત્રદીક્ષા આપવી.’

એજ ગ્રંથમાં નીચેના પુરુષોને મંત્રદીક્ષા માટે અયોગ્ય ગણાવ્યા છે :

પાપિને ક્રૂરચેષ્ટાય, શઠાય કૃપણાય ચ ।

દીનાયાચારશૂન્યાય, મન્ત્રદ્વેષપરાય ચ ॥

‘જે પાપી હોય, ક્રૂર હલનચલન કરનારો હોય, શઠ હોય, કૃપણ હોય, કંગાળ હોય, આચારશૂન્ય હોય અને મંત્રનો દ્વેષ કરનાર હોય (તો તેને મંત્રદીક્ષા આપવી નહિ અર્થાત્ મંત્ર કે વિદ્યાનું દાન દેવું નહિ. આટલું અહીં પૂર્વ સંબંધથી સમજવાનું છે.)

જેમ શિષ્યમાં મંત્રગ્રહણની યોગ્યતા જોઈએ, તેમ ગુરુમાં મંત્ર આપવાની યોગ્યતા જોઈએ. તે અંગે શારદા-તિલકમાં કહ્યું છે કે—

માતૃતઃ પિતૃતઃ શુદ્ધઃ, શુદ્ધભાવો જિતેન્દ્રિયઃ ।

સર્વાંગમાનાં સારજ્ઞઃ, સર્વશાસ્ત્રતત્ત્વવિત્ ॥

પરોપકારનિરતો, જપપૂજાદિ તત્પરઃ ।

યોગમાર્ગાર્થસદ્ધયાયિ, દેવતાહૃદયંગમઃ ॥

इत्यादि गुणसंपन्नो गुरुरागमसंमतः ।

‘જે માતાથી અને પિતાથી શુદ્ધ હોય, શુદ્ધ ભાવ-
વાળો હોય, જિતેન્દ્રિય હોય, સર્વ આગમોનો અર્થાત્
તંત્રશાસ્ત્રોનો સાર જાણતો હોય, સર્વશાસ્ત્રોનાં તત્ત્વનો જ્ઞાતા
હોય, પરોપકારપરાયણ હોય, જપ-પૂજા વગેરે કરવામાં
તત્પર હોય, યોગમાર્ગની સિદ્ધિ માટે સદ્ધ્યાન કરનારો
હોય અને ઉપાસ્ય દેવતા જેનાં હૃદયમાં રમી રહ્યા હોય,
આવા અનેક પ્રકારના શુભોવાળો હોય, તેને આગમોએ
શુરુપદને યોગ્ય માન્યો છે.’

જેન અને ઔદ્ધ તંત્રો પણ આ વાતમાં સંમત છે કે
પુસ્તકો વાંચીને મંત્રજપ કરનારને મંત્રસિદ્ધિ થાય નહિ.
મંત્રદાન યોગ્ય વ્યક્તિને જ થવું જોઈએ અને તે યોગ્ય
શુરુદ્વારા થવું જોઈએ.

તંત્રશાસ્ત્રોની આ વાત મહત્ત્વની છે. કોઈ માણસ
ઈજનેરી વિદ્યાનાં પુસ્તકો વાંચીને જ ઈજનેર થવા માગે કે
વૈદકીય પુસ્તકો વાંચીને વૈદરાજ-ડૉક્ટર થવા માગે તો ક્યાં
થઈ શકે છે? તે માટે તેમણે કોઈ પણ વિદ્યાપીઠમાં-
વિદ્યાલયમાં દાખલ થવું પડે છે અને તે માટે ખાસ પ્રવેશ
મેળવવો પડે છે. જે વિદ્યાર્થી યોગ્ય ન હોય તેને એમાં
પ્રવેશ મળતો નથી અને પ્રવેશ મેળવ્યા પછી વિદ્યાર્થી
પોતે બરબર લાણુ નહિ કે અધ્યાપક તેને બરાબર લાણુવે
નહિ તો એ સ્નાતક થતો નથી. આજની વિદ્યાપીઠોનું-આજનાં
વિદ્યાલયોનું પ્રવેશદોરણ બહુ સ્થૂલ છે, એટલે તેની તંત્ર-

શાસ્ત્ર-નિયોજિત મંત્રદીક્ષા સાથે સરખામણી થઈ શકે એમ નથી, પરંતુ તેમાં સિદ્ધાંત તો એ જ છે કે જે યોગ્ય હોય તેને વિદ્યાદાન કરવું.

આજે કેટલાક મોટી જાહેરાતો વાંચીને મંત્રના પુસ્તકો લઈ આવે છે, તેમાંથી પોતાને અનુકૂળ પડે એવો એકાદ મંત્ર પસંદ કરી લે છે અને તેનો જાપ કરવા મંડી જાય છે. પરંતુ એ રીતે ઘણો જાપ કરવા છતાં જ્યારે મંત્રસિદ્ધિ થતી નથી, ત્યારે તેઓ કહે છે કે ‘આ તો પાણી વહોવું’. આમાં કંઈ સાર નથી. મંત્ર-તંત્ર બધા ખોટા છે.’ અને તેઓ આસન ઉઠાવી ઊભા થઈ જાય છે. પણ એ વિચારતા નથી કે પોતે વસ્તુની શરૂઆત જ ખોટી રીતે કરી છે અને પોતાની એ વિષય માટે જે યોગ્યતા હોવી જોઈએ, તે તપાસવાની તસ્દી લીધી નથી.

કેટલાક કામનાપીડિત લોકો કોઈ સાધુ, સંત કે ફકીરને જોઈ તેમની કેટલાક દિવસ સેવા કરે છે, પછી એકાંતમાં કામના પૂર્ણ કરનાર મંત્રની માગણી કરે છે અને એ સાધુ, સંત કે ફકીર તેને એક મંત્ર આપી તેનો જાપ કરવાનું કહે છે.

પરંતુ ઘણા દિવસ જાપ કરવા છતાં તેનું કંઈ ફળ દેખાતું નથી, તેમાં પણ પોતાની કે મંત્ર આપનાર ગુરુની જ આમી હોય છે. કેટલાકને તેનું થોડું ઘણું ફળ દેખાય છે, તેનું કારણ શ્રદ્ધા કે ભાવના છે, પણ તેની પૂર્ણ સિદ્ધિ તો તંત્રકથિત ઉપાયો અજમાવ્યા સિવાય થતી જ નથી.

મંત્રનો વિષય ઘણો ગૂઢ છે અને તેમાં નાની મોટી અનેક ક્રિયાઓ કરવાની હોય છે, તે બધાનો બોધ માત્ર પુસ્તકો દ્વારા થઈ શકે નહિ, એટલે પ્રત્યક્ષ ગુરુ સમાગમની જરૂર છે અને યોગ્યતા વિના કોઈ કાર્ય ફળદાયી થતું નથી, એટલે શિષ્ય તથા ગુરુ બંનેની યોગ્યતા અપેક્ષિત છે.

નિર્વાણકલિકા નામના જૈન તંત્રગ્રંથમાં ગૃહસ્થને મંત્રદીક્ષા કેવી રીતે આપવી ? તેનું વિસ્તૃત વર્ણન છે. એ મંત્રદીક્ષા આપતી વખતે આચાર્ય એટલે ગુરુ તેને કેવી હિતશિક્ષા આપે છે ? તે બાણવા યોગ્ય હોવાથી અહીં રજૂ કરીએ છીએ :

- (૧) પ્રાણિનં ન હન્યાત્ ।
પ્રાણીઓને મારવા નહિ.
- (૨) અનૃતં ન ભાષયેત્ ।
જૂઠું બોલવું નહિ.
- (૩) પરસ્ય દ્રવ્યં ન ગ્રહણીયાત્ ।
પારકાનું દ્રવ્ય ગ્રહણ કરવું નહિ.
- (૪) પરસ્ત્રીં ન કામયેત્ ।
પરસ્ત્રીની ઈચ્છા કરવી નહિ.
- (૫) નિયતપરિગ્રહેણ ભવિતવ્યમ્ ।
નિયત પરિગ્રહથી જ ચલાવી લેવું.
- (૬) રાત્રૌ નાશ્નીયાત્ ।
રાત્રે જમવું નહિ.
- (૭) મદ્યમાંસાદિકં ન ભક્ષયેત્ ।
મદ્યમાંસ વગેરે ખાવા નહિ.

(૮) ગુરોરાજ્ઞાં ન લઙ્ઘયેત્ ।

ગુરુની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવું નહિ.

આ મુખ્ય શિક્ષાઓ ઉપરાંત બીજી પણ કેટલીક શિક્ષાઓ અપાય છે. જેમકે—

(૧) ત્રિદિરેકકાલં વા ભગવન્તં પૂજયેત્ ।

ત્રણ, બે અથવા એક કાલ ભગવાનની પૂજા કરવી.

(૨) નમસ્કારં ચ જપેત્ ।

નમસ્કારનો જાપ કરવો.

(૩) યથાશક્તિ અતિથિદીનાનાથકૃપણેભ્યોઽન્નાદિકમનુકમ્પયા દદ્યાત્ ।

અતિથિ, દીન, અનાથ અને કંગાળને અનુકંપાબુદ્ધિથી અન્નાદિક યથાશક્તિ આપવું.

(૪) પર્વસુ વિશેષપૂજા ગુરૌ જિને ચ કુર્યાત્ ।

પર્વ દિવસોમાં ગુરુ અને જિનની વિશેષ પૂજા કરવી.

(૫) આચાર્યાદીન્ સદા ભજેત્ ।

આચાર્ય વગેરેની સદા સેવા કરવી.

૬) અષ્ટમીચતુર્દશીપદ્મદશીષુ ચ સ્ત્રીતૈલક્ષુરકર્મવર્જયેત્ ચતુર્થમેકમક્તં વા કુર્યાત્ ।

અષ્ટમી, ચતુર્દશી અને પૂનમ એ દિવસોમાં સ્ત્રી, તૈલ અને ક્ષૌરકર્મ (હળમત કરાવવી) ને છોડવા અને ઉપવાસ કે એકાસણું કરવું.

(૭) કન્યાયોનિં ગોયોનિં નર્મ્ના પ્રકટસ્તનીં ચ સ્ત્રીં ન પશ્યેત્ ।

કન્યાની યોનિ, ગાયની યોનિ, નર્મન કે ખુદ્લાં સ્તનવાળી સ્ત્રીને જોવી નહિ.

(૮) મીતત્રસ્તાધ્વલિન્નવિહૂવલ રોગિસમયજ્ઞજિનમક્તાંશ્ચ પાલયેત્ ।
ભય પામેલા, ત્રાસ પામેલા, રસ્તામાં થાકી ગયેલા,
વિહૂવલ, રોગી, શાસ્ત્રના જાણકાર અને જૈન ધર્મને
અનુસરનારાઓનું પાલન કરવું.

(૯) દૈવદ્રવ્યં ગુરુદ્રવ્યં ન ભક્ષયેત્ ।
દેવદ્રવ્ય તથા ગુરુદ્રવ્યનું ભક્ષણ ન કરવું.

(૧૦) સ્મશાનચત્વરૈકવૃક્ષશૂન્યવેદમદેવતાદિગૃહેષુ મૂત્રાણુત્સર્ગં ન
કારયેદિતિ ।

સ્મશાન, ચોક, એકલવૃક્ષ, શૂન્યગૃહ અને દેવતાદિનાં
ગૃહને વિષે મૂત્ર વગેરેનો ઉત્સર્ગ કરવો નહિ.

(૧૧) નિન્દિતૈઃ સહ સંસર્ગાદિકં વર્જયેત્ ।

સમાજથી નિંદાયેલાઓની સાથે સંસર્ગાદિક કરવો નહિ.

મંત્રદીક્ષા પછી તંત્રગ્રંથોએ મંત્રચૈતન્યનો વિષય સ્પર્શ્યો
છે. તે અંગે તેમણે કહ્યું છે કે—

અન્ધકારગૃહે યદ્વન્ન કિંચિત્ પ્રતિભાસતે ।

દીપનીરહિતો મન્ત્રસ્તથૈવ પરિકીર્તિતઃ ॥

‘અધિકારમય ગૃહમાં જેમ કંઈ પણ દેખી શકાતું
નથી, તેમ મંત્રચૈતન્ય થયા સિવાય મંત્રજપ કરવાથી
કંઈ દેખી શકાતું નથી. અર્થાત્ કંઈ પણ ફળ પ્રાપ્તિ
થતી નથી.’

મન્ત્રાર્થં મન્ત્રચતન્યં, યોનિમુદ્રાં ન વેત્તિ યઃ ।

શતકોટિજપેનાપિ, તસ્ય વિદ્યા ન સિધ્યતિ ॥

“જે મંત્રાર્થ, મંત્રચૈતન્ય અને યોનિમુદ્રા જાણતો
નથી, તેને સો કોટ જપથી પણ વિદ્યા સિદ્ધ થતી નથી.”

મન્ત્રાશ્ચૈતન્યસંયુક્તાઃ સર્વસિદ્ધિકરાઃ સ્મૃતાઃ ।

ચૈતન્યરહિતા મન્ત્રાઃ પ્રોક્તા વર્ણાસ્તુ નિષ્ફલાઃ ॥

“ચૈતન્યયુક્ત હોય તે જ મંત્રો ગણાય અને એવા મંત્રો જ સિદ્ધિ કરનારા હોય છે. તે વગરના મંત્રો કેવળ જડ અક્ષરો છે અને પરિણામે તે ફળતા નથી”

મંત્રચૈતન્યને માટે પુરસ્કરણનો વિધિ છે. તે માટે નિત્ય ત્રિકાલપૂજા, જપ, તર્પણ, હોમ વગેરે કરવાનાં હોય છે. એક તંત્રગ્રંથમાં કહ્યું છે કે—

મણિપુરે સદા ચિન્તા મન્ત્રાણાં પ્રાણરૂપકમ્ ।

‘મંત્રના પ્રાણરૂપ મણિપુર ચક્રમાં સદા ચિંતન કરવું.’ આજે તો મંત્રદાતાઓને પોતાને પણ ચક્ર કેટલાં? અને તે ક્યાં આવ્યાં? તેનું પુરું જ્ઞાન નથી, તો સાધકની વાત જ શી કરવી?

તંત્રશાસ્ત્રોએ માનવશરીરનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરીને છ ચક્રો નક્કી કર્યાં છે. તેમાંનું પ્રથમ ચક્ર મૂલાધાર છે, તે ગુદાની ઉપર અને લિંગમૂળની નીચે સુષુમ્ણા નાડીનાં મુખમાં સંલગ્ન છે. બીજું સ્વાધિષ્ઠાન ચક્ર લિંગમૂળમાં રહેલું છે. ત્રીજું મણિપુર ચક્ર નાભિનાં મૂળમાં છે. ચોથું અનાહત ચક્ર હૃદયમાં રહેલું છે. પાંચમું વિશુદ્ધ ચક્ર કંઠમાં સ્થિત છે અને છઠું આજ્ઞાચક્ર આંખની ખંને ભ્રમરોની વચ્ચે આવેલું છે. આ છ ચક્રો પૈકી મૂલાધાર ચક્રમાં કુંડલિની શક્તિ રહેલી છે. તે વિધિ અનુસાર ક્રિયા કરતાં જાગૃત થઈને ઉપર આવે છે. આ રીતે બ્યારે તે છ ચક્રો ચક્રોનો લેહ કરે છે, ત્યારે બ્રહ્મરંધ્રમાં રહેલાં સહસ્ત્રારંધ્ર-

લલ્લમાં રહેલ શિવ એટલે આત્માનાં શુદ્ધ સ્વરૂપને લેદે છે. આ પરચકલેદનનો વિસ્તાર તંત્રગ્રંથોમાં ઘણો છે અને તે માટે કેટલાંક સ્વતંત્ર પુસ્તકો પણ લખાયેલાં છે. અંગ્રેજી ભાષા બાળનારાઓએ તે માટે આર્થર એવેલોનનું લખેલું ‘ધી સર્પન્ટ પાવર’ નામનું પુસ્તક અવશ્ય જોવું.

અહીં અમે એમ કહેવા ઇચ્છીએ છીએ કે મંત્રજપ કરનારમાં આ ચક્રોનું જ્ઞાન જરૂરી છે; જ્યારે કોઈ પણ મંત્રનું મણિપુરચક્રમાં એટલે નાભિકમળમાં ધ્યાન ધરવામાં આવે ત્યારે મંત્રચૈતન્ય પ્રકટ થાય છે. મંત્રાર્થ એટલે મંત્ર અને ઇષ્ટદેવતાનું શરીર અભિન્ન હોવાની ભાવના. મંત્રચતન્ય એટલે મંત્રપદોમાં શક્તિસંચાર.

કોઈ તંત્રમાં એમ પણ કહ્યું છે કે ‘મૂળમંત્રનું સુષુમ્ણા નાડીના મૂળદેશમાં જીવરૂપે ધ્યાન ધરવું, તેથી મંત્રાર્થ અને મંત્રચૈતન્ય પ્રકટ થાય છે.’

તંત્રોએ જે બીજી મહત્વની વાત કરી છે, તે પણ આપણે લક્ષમાં રાખવા જેવી છે. કુલાર્જુવંતંત્રમાં કહ્યું છે કે—

મનોઽન્યત્ર શિવોઽન્યત્ર શક્તિરન્યત્ર મારુતઃ ।

ન સિદ્ધ્યતિ વરારોહે કલ્પકોટિશૈરપિ ॥

‘હે શ્રેષ્ઠ વાહનવાળી! મન, શિવ, શક્તિ અને વાયુ એ જૂદા જૂદા હશે તો કોટિ કલ્પ વ્યતીત થવા છતાં મંત્ર સિદ્ધ થશે નહિ. તાત્પર્યકે એ વખતે મન, આત્મા, મંત્ર અને વાયુ એ ચારેનો વેધ થવો જોઈએ. એ ચારે એકાકાર થવા જોઈએ.’

આજે ગુરુદત્ત મંત્રોની ગણના કરતી વખતે કેવી સ્થિતિ હોય છે? આંગળીઓ માળા ફેરવતી હોય છે, હાઠ હાલતા હોય છે અને મન ક્યાંય ભટકતું હોય છે. થોડા મંત્ર બોલ્યા કે મનમાં જૂદો વિચાર આવે છે. એ રીતે ચિત્તનું થોડું પરિભ્રમણ થતાં માળાના કેટલા મણકા પસાર થઈ ગયા, તેનું પણ ભાન રહેતું નથી. પાછું યાદ આવે છે કે હું માળા ગણતો હતો અને મનને સ્થિર કરવાના પ્રયત્નો થાય છે. આમ એક માળા પણ વિધિસર બરાબર ગાણાતી નથી, ત્યાં સિદ્ધિની આશા શી રીતે રખાય? અલબત્ત, તેમાં થોડી ભાવશુદ્ધિનો લાભ મળે છે.

અહીં એ પણ કહેવું જોઈએ કે તંત્રગ્રંથોએ માળા સંબંધી ખૂબ વિચાર કર્યો છે અને માળા કઈ વસ્તુની બનેલી હોવી જોઈએ, તે કેમ ફેરવવી જોઈએ, તથા કઈ દિશામાં મુખ રાખીને ફેરવવી જોઈએ? વગેરે બાબતો સ્પષ્ટ જણાવેલી છે. તેમાં આપણે સમજવાનું એટલું છે કે કોઈ પણ કામ્ય કર્મ કરવું હોય તો વિશિષ્ટ જપમાળાનો ઉપયોગ કરવો, નહિ તો હાથનાં આંગળાથી જ તેની ગણના કરવી. તે માટે જૈન શાસ્ત્રોમાં નંદાવર્ત, શંખાવર્ત વગેરેનો વિધિ બતાવેલો છે.

તંત્રશાસ્ત્રોએ મંત્રજપ કરતી વખતે ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય અનેક બાબતોનું નિરૂપણ કર્યું છે. જેમકે શૌચ, કપાટલજન, પ્રાણાયામ, મંત્રશિખા, જિહ્વાશોધન, કંઠુકા, મહાસેતુ, સેતુ, મુખશોધન, જિહ્વાશોધન, કરશોધન, યોનિ-

મુદ્રા, નિવાર્ણ, પ્રાણુતત્ત્વ, પ્રાણુયોગ, દીપની, અમૃતયોગ, મંત્રચિંતા, ઉત્કલન વગેરે.

મંત્રાધિરાજ નામના મહાન જૈન તંત્રગ્રંથમાં જપના ૧૩ લેહો બતાવ્યા છે; તે ખૂબ સમજવા જેવા છે. આ ઉપરાંત તંત્રગ્રંથોમાં ભૂતશુદ્ધિ, પડંગન્યાસ, સકલીકરણ, આત્મરક્ષા, ચંત્રપૂજન, મંડલ, મુદ્રા, પ્રાર્થના, આસન, હોમ, જપ, તર્પણ, ધ્યાન, ઇષ્ટદેવતાનું પૂજન તથા મહાપૂજન વગેરે અનેક બાબતોનાં વર્ણન હોય છે.

તાંત્રિક ઉપાસનાનો મુખ્ય સૂર એ છે કે ‘દેવો ભૂત્વા દેવં યજેત્, નાદેવો દેવમર્ચનં—દેવ થઈને દેવની પૂજા કરવી, કારણ કે દેવ થયા વિના દેવનું અર્ચન થતું નથી.’

કોઈને આમાં વિરોધાભાસ પણ લાગે કે ‘દેવ થયા પછી દેવની પૂજા કરવાની જરૂર શી? અને દેવ થયા વિના દેવનું અર્ચન થતું ન હોય તો મનુષ્ય દેવનું અર્ચન ક્યારે કરી શકે?’ પરંતુ અહીં કહેવાનું તાત્પર્ય એવું છે કે મનુષ્યે જે ઇષ્ટદેવતાનું પૂજન કરવું હોય તેનાં સ્મરણ-જપ-ધ્યાનમાં ચિત્તને એવું પરોવી દેવું કે તે ચિત્ત દેવમય થઈ જાય અને ત્યારે જ ઇષ્ટદેવની સાચી પૂજા થઈ ગણાય. જે આ રીતે ચિત્તને દેવત્વ પમાડતા નથી, તે સાચા અર્થમાં દેવતાનું પૂજન કરી શકતા નથી.

તાંત્રિકોએ દેવતાઓની પૂજાનો, જે વિધિ ખીલવ્યો છે, તે પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે. તેમાં પંચોપચાર,

અષ્ટોપચાર, યાવત્ એકસો ને આઠ ઉપચાર હોય છે અને તેથી ભાવનાની અત્યંત વૃદ્ધિ થાય છે.

૭—પંચમકારની સાધનાનો નિષેધ

પંચ-મકારની સાધના એટલે મઘ, માંસ, મત્સ્ય, મુદ્રા અને મૈથુન એ પાંચની સાધના. શાકત અને જૈન તંત્રસાધનામાં તેનો પ્રચાર છે અને તેથી જ તંત્રવાદ ઘણો નિંદાયો છે. જો કે તેમાં પણ ઉચ્ચ કોટિના તંત્ર સાધકો તેનો નિષેધ કરે છે. કુલાર્ણવતંત્રમાં કહ્યું છે કે—

મઘપાનેન મનુજો યદિ સિદ્ધિં લભેત વૈ ।

મઘપાનરતાઃ સર્વે સિદ્ધિં ગચ્છતુ પામરાઃ ॥

માંસમક્ષણમાત્રેણ યદિ પુણ્યમતિર્મવેત્ ।

લોકે માંસાશિનઃ સર્વે પુણ્યભાજો મન્વન્તિ ॥

સ્ત્રીસમ્ભોગેન દેવેશિ યદિ મોક્ષં વ્રજન્તિ વૈ ।

સર્વેઽપિ જન્તવો લોકે મુક્તાઃ સ્યુઃ સ્ત્રીનિષેઞ્ણાન્ ॥

‘જો મઘપાનથી મનુષ્ય સિદ્ધિ પામતો હોય તો મઘપાનમાં મસ્ત બનેલા સર્વે પામરો સિદ્ધિમાં જાય.

જો માંસ લક્ષણમાત્રથી ઘણું પુણ્ય થતું હોય તો સર્વે માંસલક્ષી લોકો જરૂર પુણ્યશાળી બને.

અને હે દેવી ! સ્ત્રીસંભોગથી મોક્ષમાં જવાતું હોય તો સ્ત્રીનાં સેવનથી આ જગતના સર્વે પણ જીવો મુક્ત બની જાય.’

અન્ય તંત્રોમાં પણ આ વસ્તુ પર પ્રહારો થયેલા છે. પણ વિષયાસક્ત લોકો આ પંચમકારનો સ્થૂલ અર્થ ગ્રહણ કરીને તેનું સેવન કરવા તત્પર થાય છે.

જૈન તંત્રસાધના આ પાંચ મહારમાં બિલકુલ માનતી નથી, એ તો તેની મંત્રદીક્ષા સમયના ઉપદેશથી જ જાણાઈ આવે છે. જૈન તંત્રસાધનાનું સામાન્ય ધોરણ એ છે કે કોઈ પણ મંત્ર કે વિદ્યાનું સાધન કરવું હોય તો ઉપવાસ કે આયંબિલ કરવા. આ વખતે બ્રહ્મચર્ય પાળવાનું પણ ફરજિયાત હોય છે. અને તેજ કારણે રેશમ કે રૂની તળાઈમાં ન સૂતા ભોંય પર ચટાઈ કે પાટ બીછાવીને સૂવાનું સૂચન છે. વળી મંત્રદીક્ષા સમયના ઉપદેશમાં એ વસ્તુ પણ કહેવામાં આવી છે કે કોઈ પણ સ્ત્રીને નગ્ન રૂપે કે તેનાં સ્તન ખુલ્લાં હોય ત્યારે જોવી નહિ, તેમજ કન્યા અને ગાયત્રી યોનિનું નિરીક્ષણ કરવું નહિ. આ ઉપરથી બ્રહ્મચર્ય વિષે તેનું ધોરણ કેટલું કડક છે, તે સમજી શકાશે.

૮—જૈનતંત્રના દેવી-દેવતાઓ

પ્રાચીન કાળમાં જૈન મંત્રસાધકોશ્રી, હ્રી, ધૃતિ, કીર્તિ, બુદ્ધિ અને લક્ષ્મી એ છ દેવીઓની સાધના કરતા હતા, એમ શ્રી ભગવતીસૂત્ર વગેરેમાં આવતા ઉલ્લેખ પરથી સમજાય છે. વળી એક કાળે તીર્થંકરની માતાઓની પણ ખાસ પૂજા-ઉપાસના થતી હશે, એમ ચિંતામણિકંઠ વગેરેમાં આવતાં વિધાનો પરથી જાણી શકાય છે.

પરંતુ વિશેષે કરીને તો જૈન તંત્રસાધકો સોળ વિદ્યા દેવીઓની તથા તીર્થંકરના યક્ષ-યક્ષિણીઓ એટલે કે શાસન-દેવ અને શાસનદેવીઓની સાધના કરે છે.

સોળ વિદ્યાદેવીઓનાં નામ

૧ રોહિણી, ૨ પ્રજ્ઞપ્તિ, ૩ વજ્રશૃંગલા, ૪ વજ્રાંકુશી,
૫ અપ્રતિચકા, ૬ પુરુષદત્તા, ૭ કાલી, ૮ મહાકાલી, ૯ ગોરી,
૧૦ ગાંધારી, ૧૧ સર્વાસ્ત્રા-મહાજવાલા, ૧૨ માનવી, ૧૩
વૈરોટયા, ૧૪ અચ્છુપ્તા, ૧૫ માનસી, ૧૬ મહામાનસી.

આ દેવીઓનાં વાહન, વર્ણ તથા ભુજાઓ વગેરેનું
વર્ણન નિર્વાણકલિકામાં આપેલું છે.

૨૪ તીર્થંકરનાં યક્ષ-ચક્ષિણીઓ

તીર્થંકર	યક્ષ	ચક્ષિણી
૧ શ્રી ઋષભદેવ	ગોમુખ	અપ્રતિચકા-(ચક્રેશ્વરી)
૨ શ્રી અન્જિતનાથ	મહાયક્ષ	અન્જિતા
૩ શ્રી સંભવનાથ	ત્રિમુખ	દુરિતા
૪ શ્રી અભિનંદન	ધંશ્વર	કાલિકા
૫ શ્રી સુમતિનાથ	તુંબરૂ	મહાકાલી
૬ શ્રી પદ્મપ્રભ	કુસુમ	અચ્છુપ્તા
૭ શ્રી સુપાર્શ્વનાથ	માતંગ	શાંતાદેવી
૮ શ્રી ચંદ્રપ્રભ	વિજય	ભૂકૃટિ (જવાલામાલિની)
૯ શ્રી સુવિધિનાથ	અન્જિત	સુતારા
૧૦ શ્રી શીતલનાથ	બ્રહ્મ	અશોકા
૧૧ શ્રી શ્રેયાંસનાથ	ધંશ્વર	માનવી (શ્રીવત્સા)
૧૨ શ્રી વાસુપૂજ્ય	કુમાર	પ્રચંડા (ચંડા)
૧૩ શ્રી વિમલનાથ	ષણ્મુખ	વિદિતા (વિજયા)
૧૪ શ્રી અનંતનાથ	પાતાળ	અંકુશા

૧૫ શ્રી ધર્મનાથ	કિંનર	કંદર્પા (પ્રજ્ઞપ્તિ)
૧૬ શ્રી શાંતિનાથ	ગરુડ	નિર્વાણી
૧૭ શ્રી કુંથુનાથ	ગાંધર્વ	બલા (અચ્યુતા- અચ્યુતબલા)
૧૮ શ્રી અરનાથ	યક્ષેન્દ્ર	ધારિણી
૧૯ શ્રી મલ્લિનાથ	કુબેર	વૈરોટયા
૨૦ શ્રી મુનિસુવ્રત	વરુણ	વરદત્તા (અચ્યુતા)
૨૧ શ્રી નમિનાથ	બ્રહ્મકુટિ	ગાંધારી
૨૨ શ્રી અરિષ્ટનેમિ	ગોમેધ	કુબ્માંડી (અંબિકા)
૨૩ શ્રી પાર્શ્વનાથ	પાર્શ્વ	પદ્માવતી
૨૪ શ્રીમહાવીરસ્વામી	માતંગ	સિદ્ધાયિકા

આ યક્ષ-યક્ષિણીનાં વાહન, વર્ણ, ભુજાઓ વગેરેનું વર્ણન નિર્વાણકલિકા વગેરે ગ્રંથોમાં પ્રાપ્ત થાય છે. તે દરેકના ખાસ મંત્ર-યંત્રો છે અને તેમનો ખાસ ઉપાસના વિધિ છે. આ યક્ષ-યક્ષિણીઓ પૈકી ચક્રેશ્વરી, જ્વાલામાલિની, કુબ્માંડી (અંબિકા) અને પદ્માવતીની ઉપાસના વિશેષ થાય છે. તેના ખાસ કલ્પો છે.

ઉપરાંત શ્રુત દેવતા અને સરસ્વતીની આરાધના પણ પ્રચલિત છે. કેટલાક વ્યંતર અને ૬૪ યોગિનીનું સાધન પણ કરે છે તથા શ્રી માણિભદ્ર અને ઘંટાકર્ણની ઉપાસના પણ કરે છે. પરંતુ ઘંટાકર્ણ એ જૈન તંત્રોએ માનેલ દેવ નથી. ઘણા ભાગે બૌદ્ધ મતે માનેલ દેવ છે, પણ કોણ જાણે તેની પૂજા ગતાનુગતિક પ્રવાહથી આજે ચાલી રહી છે!

૬—જૈન ભંડારોમાં મળતા તંત્રગ્રંથોની યાદી

(૧) નમસ્કારમંત્રકલ્પ (૨) પંચનમસ્કારકલ્પ (૩) પંચ-
પરમેષ્ઠિ-મહામંત્ર-ચંત્ર-તંત્ર-બૃહત્કલ્પ (૪) મયૂરવાહિની
વિદ્યા (૫) ચંદ્રપ્રભ વિદ્યા (૬) ચંદ્રપન્નતિમંત્ર-સાધના (૭)
ઓંકારકલ્પ (૮) હ્રીંકારકલ્પ (૯) ઉવસગ્ગહરંકલ્પ (૧૦)
સંતિકર-સ્તવન-આમ્નાય (૧૧) તિજ્યપહુત્ત સ્તોત્ર-આમ્નાય
(૧૨) સત્તરિસય-ચંત્રવિધિ (૧૩) નમિજીણુ-કલ્પ (૧૪)
ભક્તામર-કલ્પ (૧૫) કલ્યાણમંદિર-કલ્પ (૧૬) લોગસ્સ-
કલ્પ (૧૭) શકસ્તવ-કલ્પ (નમોત્યુણુ-કલ્પ) (૧૮) ચિંતા-
મણિ-કલ્પ (૧૯) ચિંતામણિ-કલ્પસાર (૨૦) ચિંતામણિ-
સંપ્રદાય (૨૧) ચિંતામણિમન્ત્રામ્નાય (૨૨) ચિંતામણિ-
મન્ત્રપદ્ધતિ (૨૩) મંત્રાધિરાજકલ્પ (૨૪) અદ્વૈ-મદ્વૈ-
મંત્રકલ્પ (ત્રિભુવનવિજયપતાકાયંત્ર) (૨૫) ધરણેર-
ગેન્દ્ર-સ્તવકલ્પ (૨૬) કલિકુંડ ચંત્ર-મંત્ર-કલ્પ (૨૭) કલિકુંડ
આરાધના (૨૮) શ્રી પાર્શ્વનાથ-કલ્પદ્રુમ-મંત્રામ્નાય (૨૯)
શીઘ્રસંપત્તિકરપાર્શ્વનાથમંત્ર (૩૦) પાર્શ્વનાથ-મંત્રા-
રાધના (૩૧) જીરાઉલીયા પાર્શ્વમંત્ર-કલ્પ (૩૨) પાર્શ્વ-
સ્તમ્ભની વિદ્યા (૩૩) વશ્યકર-ગૌરી-ગાંધારી-પાર્શ્વચંત્ર (૩૪)
ઉવસગ્ગહરં-પાર્શ્વચંત્ર (૩૫) વિષાપહાર-પાર્શ્વચંત્ર (૩૬)
પુત્રકર-પાર્શ્વચંત્ર (૩૭) સર્વકાર્યકર-જગદ્વલ્લભ-પાર્શ્વચંત્ર
(૩૮) સંતિકર-પાર્શ્વચંત્ર (૩૯) વાઢવિજયકર-પાર્શ્વચંત્ર (૪૦)
પાર્શ્વચક્રમંત્ર (૪૧) ઋષભચક્ર મંત્ર (૪૨) અરિષ્ટનેમિચક્રમંત્ર
(૪૩) વર્ધમાનચક્રમંત્ર (૪૪) સીમધરમંત્ર (૪૫) ધરણેન્દ્ર-
લક્ષ્મીકરમંત્ર (૪૬) ધરણેન્દ્રકષ્ટાપહારમંત્ર (૪૭) રક્ત-

પદ્માવતીકલ્પ (૪૮) રક્તપદ્માવતી-વૃદ્ધપૂજનવિધિ (૪૯)
 શૈવાગમોક્ત પદ્માવતી પૂજન, રક્ત પદ્માવતી, હંસ પદ્માવતી,
 સરસ્વતી પદ્માવતી, સખરી પદ્માવતી. (૫૦) કામેશ્વરી પદ્માવતી
 -મંત્રસાધના (૫૧) ભૈરવીપદ્માવતીમંત્ર-સાધના (૫૨)
 ત્રિપુરાપદ્માવતી મંત્ર-સાધના (૫૪) નિત્યપદ્માવતી મંત્ર-સાધના
 (૫૪) પદ્માવતીદ્વીપાવતાર (૫૫) પદ્માવતીકલ્પલાવતાર
 (૫૬) મહામોહિની પદ્માવતી વિધા (૫૭) પુત્રકરપદ્માવતી
 મંત્ર (૫૮) પદ્માવતી-સ્તોત્રકલ્પ (૫૯) પદ્માવતીસ્વપ્ન
 મંત્રસાધન (૬૦) પદ્માવતી-કલ્પલતા (૬૧) પદ્માવતી-મંત્ર
 કલ્પ (મેરુતુંગ તથા બીજાઓના) (૬૨) શત્રુલયનાશિની
 પાર્શ્વવિધા (૬૩) પરવિદ્યાદિની પાર્શ્વવિધા (૬૪)
 સૂરિમંત્રકલ્પ (૬૫) વર્દ્ધમાનવિદ્યાકલ્પ (૬૬) ગાંધારવિદ્યા-
 કલ્પ (૬૭) ચતુર્વિંશતિતીર્થકરવિદ્યા (૬૮) વિદ્યાનુશાસન
 (૬૯) સુરપાણિવજ્રપાણિમંત્ર (૭૦) ચક્રેશ્વરી (અપ્રતિ-
 ચક્ર)કલ્પ (૭૧) અંબિકા(કુબ્માંડી)કલ્પ (૭૨) જવાલા-
 માલિની(જવાલિની)કલ્પ (૭૩) સિદ્ધાયિકા (કામચંડા-
 લિની) કલ્પ (૭૪) કુરુકુલ્લામંત્રસાધન (૭૫) પંચાંગુલિ-
 કાકલ્પ (૭૬) પ્રત્યંગિરાકલ્પ (૭૭) ઉચ્છિષ્ટચાંડાલિની
 મંત્રસાધન (૭૮) કર્ણપિશાચિની-મંત્રસાધના (૭૯) ચક્રેશ્વરી-
 સ્વપ્ન-મંત્રસાધન (૮૦) સ્વપ્નાવતીમંત્રસાધન (૮૧) અં-
 બિકામંત્રસ્વપ્નસાધન (૮૨) અંબિકાઘટ-દર્પણ-જલ
 દ્વીપાવતાર (૮૩) શ્રુતદેવતાઘટાવતાર (૮૪) શાસનદેવીમંત્ર
 (૮૫) શ્રી ઋષલવિદ્યા (૮૬) શ્રી શાંતિનાથ વિદ્યા (૮૭) શાંતિ-
 દેવતામંત્રસાધન (૮૮) ધોણુસામંત્ર (૮૯) અપરાજિતા

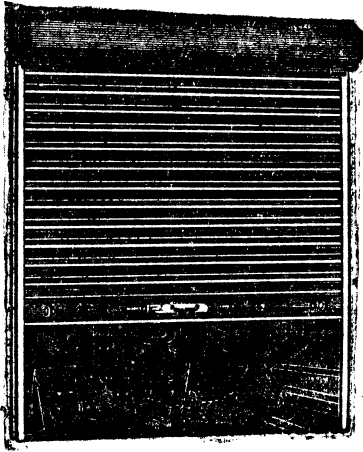
મહાવિદ્યા (૯૦) રોગાપહારિણી વિદ્યા (૯૧) વાસુપૂજ્ય વિદ્યામ્નાય (૯૨) અચ્છુપ્તા મંત્ર (૯૩) બ્રહ્મચ્છાંતિમંત્ર (૯૪) ગજમુખયક્ષમંત્ર (૯૫) ષોડશવિદ્યાદેવીમંત્ર (૯૬) ભારતીકલ્પ (૯૭) વાગ્વાદિની કલ્પ (૯૮) સારસ્વત મહા-વિદ્યા (૯૯) શ્રુતદેવતા વિદ્યા (૧૦૦) અપરાજિતા વિદ્યા (૧૦૧) શ્રીદેવીકલ્પ (૧૦૨) લક્ષ્મીમંત્ર (૧૦૩) મહાલક્ષ્મીમંત્ર (૧૦૪) યોગિનીમંત્રસાધન (૧૦૫) ચક્ષિણી-મંત્રસાધન (૧૦૬) સિદ્ધચક્રકલ્પ (૧૦૭) હ્રી મંડલકલ્પ (૧૦૮) શ્રી વિદ્યાકલ્પ (૧૦૯) બ્રહ્મવિદ્યાકલ્પ (૧૧૦) મણિલદ્રકલ્પ (૧૧૧) ઘંટાકર્ણ કલ્પ (૧૧૨) ઉગ્રવિદ્યાકલ્પ (૧૧૩) ક્ષેત્રદેવતા-મંત્રસાધન (૧૧૪) કૃષ્ણગૌર-ક્ષેત્રપાલ-મંત્રસા-ધન (૧૧૫) બોડીયા-ક્ષેત્રપાલ-મંત્રસાધન (૧૧૬) ભરવ મંત્રસાધન (૧૧૭) બટુકભરવ-મંત્રસાધન (૧૧૮) સ્વર્ણકિર્ષણ ભરવ-મંત્રસાધન (૧૧૯) ચતુઃષષ્ઠિયોગિની-મંત્ર (૧૨૦) શ્રીગૌતમસ્વામીમંત્રસાધન (૧૨૧) શ્રી વજ્રસ્વામીમંત્રસાધન (૧૨૨) શ્રી જિનદત્તસૂરિમંત્ર-સાધન (૧૨૩) શ્રી જિનકુશલસૂરિમંત્રસાધન (૧૨૪) શ્રી જિનચંદ્રસૂરિમંત્રસાધન (૧૨૫) શ્રી હેમચંદ્રચાર્યકૃત મંત્ર (૧૨૬) પંચપીરસાધન (૧૨૭) જ્ઞાનાર્ણવમંત્ર (૧૨૮) વીશાકલ્પ (૧૨૯) પંડરિકાકલ્પ (૧૩૦) ઉવસગ્ગહરં સ્તોત્રની વિવિધ વૃત્તિઓ (૧૩૧) સર્વકાર્યકર-ચતુર્વિંશ-તિયંત્ર (૧૩૨) પાંસઠીયા-કલ્પ (૧૩૩) બોતેરિયા-કલ્પ (૧૩૪) વિજયયંત્રકલ્પ (૧૩૫) વિજયપતાકા-કલ્પ (૧૩૬) જૈનપતાકાકલ્પ (૧૩૭) અર્જુનપતાકા-કલ્પ (૧૩૮) હનુમાન-

પતાકા-કલ્પ (૧૩૯) ત્રૈલોક્યવિજય-યંત્ર (૧૪૦) ઘંટાગાંલા-
યંત્ર (૧૪૧) વજ્રપંજર-મહાયંત્રકલ્પ (૧૪૨) વજ્રપંજરા-
રાધના (૧૪૩) મૃત્યુંજયસાધન (૧૪૪) ચંદ્રકલ્પ (જગત્
શેઠવાળો) (૧૪૫) સંખ્યાના યંત્રો (૧૪૬) ઔષધિ કલ્પો.
(શ્વેતાકર્, શ્વેતગુંજ, અપરાજિતા, રુદ્રાન્તી, મયૂરશિખા,
સહદેવી, શિયાલશ્રૃંગી, માર્જારી.) (૧૪૭) મંત્રાવલી
(૧૪૮) પ્રતિષ્ઠાકલ્પો.

આ યાદીમાં જૈન તંત્રમાં નહિ મનાયેલા બીજા દેવ-
દેવીઓની ઉપાસના વગેરેનો પણ સમાવેશ છે, પરંતુ યતિ-
વર્ગ તેની સાધના કરનારો હોવાથી તે અંગેનું સાહિત્ય
પણ જૈન લંકારોમાં જોવામાં આવે છે અને તે પાઠકો
જાણી શકે તે માટે જ અહીં અપાયેલ છે.

તંત્રોમાંથી સાર ગ્રહણ કરી આપણી પૂજાપદ્ધતિ
સુધારવી અને તેનો આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ અર્થે ઉપયોગ
કરવો, એવી અંતિમ અભ્યર્થના કરી આ નિબંધ પૂરો
કરીએ છીએ.

॥ इति शम् ॥

શાપરીઆ રોલિંગ શટર્સ.

શાપરીઆડોક એન્ડ સ્ટીલ કું. પ્રા. લી.
પરેલ રોડ, કોસ લેન, મુંબઈ-૧૨ ટે.નં. ૪૦૪૦૮

‘ ઉમેશયોગદર્શન ’

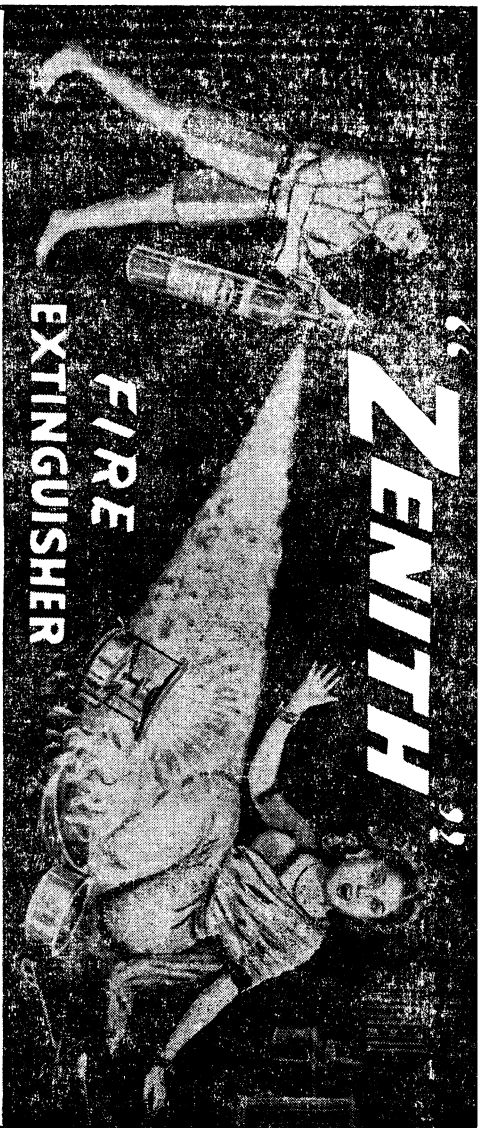
પ્રથમખંડ-ચાર ભાષામાં
ગુજરાતી, હિન્દી, મરાઠી, અંગ્રેજી
લેખક:-યોગીરાજ શ્રી. ઉમેશચંદ્રજી.

સંસ્થાપક અને સંચાલક : શ્રી રામતીર્થ યોગાશ્રમ, મુંબઈ-૧૪.

આ ગ્રંથમાં રોગી, નિરોગી સ્ત્રી-પુરુષોની તંદુરસ્તી સારી રાખવા ખાટે કે પ્રકારના મઝશોધન કર્મ, આસનો, માનાસક ઈલાજો, જલોપચાર, સૂર્યકિરણ ચક્રિત્સા, આહારચિકિત્સા વગેરે અનેક શક્તિવર્ધક અને રોગનિવારક સરળ અને સધ્ય ઈલાજો બતાવ્યા છે. ૪૦૦ થી વધુ પૃષ્ઠો અને ૧૦૮ થી વધુ ફોટાઓ છે. આ પુસ્તકમાં ૩૫ વર્ષોનો પોતાનો અનુભવ સ્વામીજીએ રજૂ કર્યો છે. બધાને યોગ્ય માર્ગદર્શન આપતું આ અળેડ પુસ્તક છે.

કિંમત રૂ. ૧૫/-, પોસ્ટેજ રૂ. ૨/- અલગ.

શ્રી રામતીર્થ યોગાશ્રમ : દાદર, મુંબઈ-૧૪.

“ZENITH”

FIRE EXTINGUISHER

MANUFACTURER OF SODA ACID FOAM TYPE, CTC & CO2
DRY CHEMICAL EXTINGUISHER AND THEIR REFILLS

OFFICE PHONE 265416 ★ MANUFACTURED BY ★ FACTORY PHONE 70493

ZENITH FIRE SERVICES

166 DR. D. N. ROAD, BOMBAY 1

ફોટોગ્રાફીનાં દરેક ક્ષેત્રે

આપની સેવામાં

* લગ્ન * મેળાવડા
* પાર્ટીઓ * ધાર્મિક પ્રસંગો

તથા ક્રિયાઓ માટે

ખાસ તસ્વીરકાર

* આર્ટીસ્ટ * સ્ટુડિયો
* કમરશીયલ * પ્રાસંગિક

સીને તસ્વીરકાર

૯૮, કેશવજી નાયક રોડ, ચીંચ બંદર, બસ સ્ટોપ પાસે,
મુંબઈ નં. ૯

એ ક અ ભૂ ત પૂ વં પ્ર કા શ ન

શ્રી સિદ્ધચક્રવૃહદ્-યંત્ર

સંશોધક, સંપાદક, સંયોજક

પૂ. મુનિપ્રવર શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ

જિંયા કાગળો, સુંદર બોર્ડર, ત્રિરંગી સુશોભિત છપાઈ

કિં. રૂ. ૧-૨૫ ન. પૈ.

આર્ટ કાંડ તથા રેશમના કાપડ ઉપર એક રંગી છપાઈ કિં. રૂ. ૨૦

સેંકડો વર્ષના પ્રાચીન અને અર્વાચીન અનેક યંત્રોનું તથા મંત્ર-યંત્રવિષયક જૈન-અજૈન ગ્રંથોનું અવલોકન કર્યા બાદ, ભારે પરિશ્રમને અંતે જૈનસંઘને એક અતિ મહત્ત્વનું આવું અજોડ પ્રકાશન પ્રથમ જ પ્રાપ્ત થાય છે. શાસ્ત્રીયતા, સંયોજન અને કલાના અપૂર્વ ત્રિવેણીસંગમના કારણે આની હરિકાઈ કોઈ યંત્ર કરી શકે તેમ નથી.

આ યંત્રની કેટલીક વિશેષતાઓ.

- * લાંબા સમયથી બૂલાયેલી અનિવાર્ય આવશ્યક નાદ આકૃતિની અહીં ઉપર થયેલી પુનઃ પ્રતિષ્ઠા.
- * લઘ્વિપદો તથા અન્ય નામોમાં ચાલી આવતી શાસ્ત્રીય અને ભાષાની કેટલીક ક્ષતિઓનું પરિમાર્જન.
- * ઝંકાર વિનાના આપેલા આઠ અનાહતો.
- * અધિષ્ઠાયક વલયમાં શાસ્ત્રીય તથા પ્રાચીન અને અર્વાચીન પરંપરાને સાચવીને કરેલો અતિ સુયોગ્ય અને અત્યુપયોગી ફેરફાર.
- * દિશાગત જ્યાદિ અને કંઠસ્થાને નવનિધિઓની કરેલી સ્થાપના.
- * યંત્રને ફરતું અત્યાવશ્યક ગણાતું સખીજ પૃથ્વીમંડલાલેખન: આવી અનેકવિધ વિશેષતાઓથી સર્વાંગ સુંદર પ્રકાશન છે. માટે જરૂરી વસાવી લેવા વિનંતિ છે.

આ યંત્રો જૈન સાહિત્ય મંદિર-પાલીતાણા તથા પાલીતાણા, અમદાવાદ અને મુંબઈના દરેક બુકસેલરોને ત્યાંથી મળી શકશે.

શ્રી આત્માનંદ જૈન સભા

ગાંધીજી જૈન દહેરાસર, ૧૨, પાયધુની, મુંબઈ-૩

આ સભાની સ્થાપના સં. ૧૯૬૭ ના ચૈત્ર સુદ ૧ ના રોજ આચાર્યશ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજીની પ્રેરણાથી મુંબઈમાં થયેલી છે. જૈનોનાં ધાર્મિક, સામાજિક તેમજ ઐતિહાસિક સાહિત્યનું પ્રકાશન, જૈન મહાપુરુષોની જયંતિ ઉજવવી અને જૈન સેવાભાષી કાર્યકરો તૈયાર કરવા એ આ સભાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

સમાજસંગઠન, સાંધર્મિકલક્ષિત, ભોજનાલય, વગેરે કાર્યો માટે સંસ્થા ખૂબ પરિશ્રમ ઉઠાવી રહેલ છે.

સભાનાં ઉપયોગી પ્રકાશનો

યુગવીર આચાર્ય લાગ ૧ થી ૫ પ્રત્યેકના રૂ. ૨=૫૦

જૈન તત્ત્વાદર્શી ભા. ૧-૨ રૂ. ૬-૦૦

શત્રુજયમાહાત્મ્ય રૂ. ૫=૦૦

આ સંસ્થાની છાયામાં આચાર્યશ્રી વલ્લભસૂરી સ્મારકનિધિની રચના થયેલી છે. તેમાં સમજોપયોગી, ધર્મોપયોગી પ્રકાશનો થાય છે. નીચેનાં પુસ્તકો પ્રસ્ટ થઈ ચૂક્યાં છે :

અંગ્રેજીમાં મહાવીર પ્રભુ તથા જૈનીક્રમ

ગુજરાતીમાં અનુભવઝરણાં

હિંદીમાં બંગાલકા આદિ ધર્મ

આ સભા તરફથી વિજયવલ્લભ-સાધર્મિક પૈસાફંડની યોજના ચાલુ છે. તેમાંથી કોલેજમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તકો, માંદાઓની માવજત માટે દવા તથા સાધાર્મિકોને લક્ષિતરૂપે અનાજ, રોકડ, ભોજનપાસ વગેરે અપાય છે.

ટે. નં.

૭૩૧૫૬

મળવાનો સમય :

દા. થી ૧૧, ૧૨ થી ૪

આ સંસ્થાના સભ્ય બની સમાજ પ્રત્યેનું કર્તવ્ય અદા કરો.

With the best compliments of

SRM

Manufacturers of finest fabrics

Printed Voiles

Full Voiles

Poplins

Shirtings

Lenos

Lawns

Dhoties

SHREE RAM MILLS LIMITED

Fergusson Road

BOMBAY 13

SRM. 220 EVEREST